

Проф. С. ОСТАПЕНКО

Капіталізм на Україні.

1. ЕЛЕМЕНТИ КАПІТАЛІСТИЧНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ НА УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ РЕВОЛЮЦІЇ.

Напередодні революції капіталістичний уклад вже сильно вкорінився—доходив пересічного європейського стану—в народньому господарстві України.

По соціальних ознаках населення України складалося з:

- 17.501.230 виробників обох полів, всякого віку, всякої трудоспроможности, всіх виробничих і соціальних кваліфікацій;
- 121.873 капіталістів всіх рангів, але без тих, що стоять за чужоземним капіталом;
- 205.000 наймитів й наймичок по домашніх господарствах—т. з. «домашня прислуга»;
- 135.000 попів, дяків і паламарів (не обраховано рабинів, ксьондзів, пасторів та інших);
- 100.000 поліцейських;
- 66.000 волосних писарів;
- 120.000 вчителів всіх рангів і всяких шкіл;
- 33.600 канцеляристів та урядовців;
- 80.000 війська;
- 19.943.598 родичів, що стояли за всіма попередніми групами.

Отже з поданих чисел слідує, що $17\frac{1}{2}$ мільйонів виробників мали за собою $16\frac{2}{5}$ міль. природніх живчиків-дармоїдів і $4\frac{3}{10}$ міль. капіталістичної привіски—соціальних дармоїдів. Або, значить, на кожних 100 виробників припадало 93 природніх і 25 соціальних дармоїдів, тоб-то кожен виробник годував більш, як одного дармоїда. Але ж то так було б, коли б громада складалась з одного стану й, значить, всі в однаковій чи близько в однаковій мірі споживали спільно набуте добро. Але ж загально відомо, що то не є так. Отже на останку подані числа—100, 93 і 25—належить відповідно вирівняти. Коли фактичну споживчу спроможність виробника числити за 1, а споживчу спроможність капіталіста за 20, попа за 5, урядовця за 2, вчителя за $1\frac{1}{2}$, а всіх других категорій рівняти до виробника, то вийде, що кожних 100 українських виробників годували себе й ще—по своїй мірці—93 природніх дармоїда і 80 соціальних дармоїдів, тоб-то соціальний дармоїд з'їдав вже стільки, як і природній. А це вже такий соціальний стан, який взагалі може статися лише при капіталізмові, коли він вже сильно вкорінився.

Або ось: напередодні війни за цілий рік загальна робота доходила розміру, що в золотих карбованцях означається числом 5.652,8 мільйонів. Отже пересічно на кожного робітника це складає річну роботу, що цінилася в 323 карб., або 360 пуд. пшениці. Це так само може статися лише

там, де стародавні мало продукційні форми господарювання заступлено капіталістичною формою вже значно високого продукційного ступня.

Ця річна робота українських виробників розподілялась ось в таких основних долях:

1.109	міл. карб.	або 191 ²⁰ / ₀	пішло на амортизацію
3.555,8	»	» 62,6 ⁹ / ₀	» » плату виробникам
818	»	» 14,4 ⁰ / ₀	» капіталістам, як визиск
170	»	» 3,5 ⁰ / ₀	» поміщикам, як рента

Отже з поданих чисел слідує, що з загальної готової річної роботи на долю одного виробника пересічно мало б припадати 203 карб., або 220 пуд. пшениці й на долю одного капіталіста 6.711 карб., або 7.456 пуд. пшениці, тоб-то майже в 34 рази більше, ніж виробникові. До того належить мати на-оці, що на Україні вже були великі капіталістичні королі на зразок американських та європейських, річний здобуток яких від визиску доходив сот тисяч і мільйонів карб. на рік. Це були такі королі, що мали спроможність тратити на утримання домів десь в Парижу, куди вони їздили «лише на відпочинок», більше, ніж тисяча виробників на цілий свій річний ужиток з родинами. Були вже й окремі «директори» промислових закладів, що мали річне «утримання» біля п'ятисот тисяч карб.

На українському товаровому ринкові напередодні війни на протязі року оберталося товарів власного виробу:

1.500	мілл.	пуд. земляного вугілля
300	»	» коксу
260	»	» лісу різного
420	»	» залізної руди
16	»	» марганцевої руди
50	»	» соли
40	»	» чавуну
150	»	» металургійного продукту (заліза всякого)
14	»	» машин, інструменту й приладдя
3,57	»	» текстильного краму різного
10	»	» готових кож
9	»	» шкіряних виробів
2,5	»	» паперу
1	»	» книжок всяких
3,05	»	» хемікалів
3,5	»	» тютюну
2,7	»	» жирових технічних виробів
600	»	» зернового збіжжя
560	»	» цукрових буряків
80	»	» цукру
100	»	» борошна
10,5	»	» спирту
240	»	» картоплі
22	»	» городини
30	»	» пшенички (кукурузи)
265.000	штук	коней
915.000	»	волів і корів
600.000	»	молодняка рог. худоби
425.000	»	телят
950.000	»	свиней
3.500.000	»	овець
1.600.000.000	»	яєць
35.300.000	»	пташини
118.000.000	від.	молока й інше.

Серед виробів—товарів, що довозились на Україну з інших господарських оточень, на українському товаровому ринкові оберталися ось такі:

78	мільйонів пуд.	лісу ріжного
20	»	залізних дрібних виробів
5	»	мануфактурного краму
0,4	»	галантерейного »
7	»	оселедців
1	»	рижу
0,3	»	чаю
30	»	нафти й гасу
8,8	»	туків для угноєння
8,6	»	цементу
1	»	вовни
3	»	готових шкір
0,5	»	городини

Із своїх власних виробів України вивозили, експортували до інших країн:

600	мільйонів пуд.	земляного вугілля
100	»	залізної руди
30	»	чавуну
90	»	заліза й іншого металургійного продукту
2,8	»	хліборобських машин
24	»	соли
60	»	цукру
3,7	»	спирту
450	»	збіжжя зернового
10	»	гороху
4,4	»	яєць
27	»	борошна
1,6	»	круп
14,5	»	висівок
6	»	макухи
5,7	»	соняшникового й конопляного насіння
1	»	насіння конюшини
3,7	»	квасолі й бобу
4,5	»	кукурузи
100.000	штук	коней
385.000	»	рог. худоби
135.000	»	свиней
16.500.000	»	пташини й инш.

Вивозила Україна разом за рік на 1.022.780.000 зол. карбов. і довозила, імпортувала з інших країн на 647.960.000 зол. карбов. Така сила звязку була по-між українським та світовим капіталом. З чисел тих видно, що смок капіталу, що забрів на Україну, тягнув з неї до своїх осередків для капіталістичного «квитування»—374.820.000 зол. карбов. на рік або, значить, річну роботу 1.874.100 українських виробників.

Що сила ув'язаности з капіталістичним господарюванням була відносно велика, видно з того, що в той саме час експорт, вивіз закордон головних капіталістичних держав доходив: Німеччина 3.762.000.000 зол. карб., Англія—3.689.000.000 зол. карб., Сполучені Штати Північної Америки—4.124.000.000 зол. карб.

При порівнанні експорту України з експортом оцих капіталістичних велетнів треба мати на увазі, що й населення, а, значить, і виробників у цих

державах було більше, ніж на Україні, а саме: в Німеччині—64 міл., в Англії—49 міл. і в Сп. Штатах—98 міл.

Ціла бувша Російська імперія (разом з Україною) в той же час експортувала на 1.518.700.000 зол. карб., коли населення в ній числилося—164 міл. Це, між иншим, доводить, що стан капіталізму на Україні був вищий середнього стану в цілій імперії.

II. СТАН КАПІТАЛІЗМУ ПО ВАЖНІШИХ ДІЛЯНКАХ СУСПІЛЬНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ НА УКРАЇНІ.

1. Загально-енергетична ділянка. Капіталізм, як певна історична форма, заступив собою інші стародавні форми господарювання (у нас—панщину) лише тому, що при ньому продукційність праці перейшла на вищий щабель. Так само той же капіталізм має неминуче уступити своє місце соціалізові, що доведе продукційність праці до велетенських розмірів.

Маючи під собою певний господарський і громадянський ґрунт, виготований пекельною попередньою історією на Україні, капіталізм взявся за визиск українського виробника способом, що є властивістю капіталізму, а саме—способом пролетаризації виробників, позбавивши їх певних засобів і господарських спроможностей.

Як і скрізь, так і на Україні, капіталізм за першу позицію вибрав ту ділянку господарства, де продукується енергія, яку можна обертати в механічну енергію по всіх інших ділянках і тим підносити в них продукційність праці та в'язати їх в одно ціле. Механічна енергія обертається в роботу. Отже коли мати під рукою відповідні запаси якоїсь енергії, котра в даний час дається до обертання її в механічну, то можна за рахунок цих запасів що-раз збільшувати продукційність праці по всіх ділянках господарювання. Таких запасів було й багато на теренах України. Перш за все капіталістичне господарювання скористало поклади земляного вугілля, який дається до обертання у відносно велике число форм механічної енергії. Поклади цього вугілля на Україні знаходяться в Донецькому басейні.

Числова історія виробу земляного вугілля в Донбасі є ось така:

1860 рік	6.000.000 пуд.	= 100
1870 »	15.000.000 »	= 250
1880 »	86.000.000 »	= 1433
1890 »	183.000.000 »	= 3050 = 100
1900 »	672.000.000 »	= 11200 = 370
1910 »	1.020.000.000 »	= 17000 = 557
1913 »	1.544.000.000 »	= 25733 = 843
1914 »	1.683.000.000 »	= 28050 = 920

Отже від часу панщини до часу світової війни виріб збільшився у 280 разів і зокрема за останні 12 літ перед війною виріб збільшився в 9 разів.

Щоб числа ті набрали належного господарського втілення, переведемо вугіль, що було вироблено в 1913 р., на числа людської роботи, людської енергетики (хоч би в грубій наближеності).

Цю кількість вугілля випрацювало за цілий рік 170.000 робочих, які тоді при всіх інших однакових умовах, могли б випрацювати 35 мільйонів пудів пшениці. Розвіз його по господарських вертикалях, ділянках України, коштував би ще стільки ж трудової енергії. Після обернення в цих ділянках у теплову, а після у механічну енергію, цей вугілля справив би роботу, котра рівнялась би роботі 16.830.000 робочих на протязі року, або рівнялась б 3.766.000.000 пуд. пшениці, тоб-то в 54 рази більше тої енергії, яку було витрачено на виріб вугілля. Порівняння це, розуміється, є зовсім умовне, бо перш за все ту прислужність, яка сталась в господарюванні в 1913 р. від вживання того вугілля, ніяке число виробників самих по собі не могло би справити.

Цей вугілля в 1913 р. розійшовся по ділянках господарства в такій кількості:

залізницям.	320 мільйонів пуд.	27%
металургії.	266 » »	22 »
цукроварням.	62 » »	5 »
фабрикам, що перероблюють залізо.	42 » »	4 »
пароплавам.	45 » »	4 »
іншим фабрикам.	148 » »	12 »
на опал.	309 » »	26 »

В тому ж разі в більших капіталістичних державах було вироблено земляного вугілля:

в Бельгії.	1.500.000.000 пуд.
» Франції.	2.300.000.000 »
» Німеччині.	11.692.000.000 »
» Англії.	17.819.000.000 »
» Сполучених Штатах.	31.266.000.000 »

Отже з цієї вишки, з цієї командної позиції, з цієї загально-енергетичної ділянки господарювання, де виробляється земляний вугілля, маємо спостерігати інші ділянки дотеперішнього господарювання. Між іншим, не тільки у нас, але й скрізь, ділянка хліборобства входить в стичність з цією загально-енергетичною ділянкою лише посередньо. Але це тільки часова проява: зовсім недалекий той час, коли й вона, разом з іншими, стане в безпосередню й тісну стичність. Це станеться, коли господарювання буде до кінця сплановано, тоб-то після соціальної революції. Але вернемося до нашої безпосередньої теми.

Отже з поданого вище походить, що капіталізм десь за тридцять років після панщини в українському земляному вугіллі найшов для себе вихідну точку для того, щоб «тройку», на якій їздили Чічіков та Коробочка; «бистрих» коцьких коней та чумацьких «круторогих», що ходили в Крим по сіль, човни та байдаки, що немічно совались по річках та Чорному морі, — замінити залізницями, які перевозили на рік велике число людей та ріжного вантажу—9.000.000.000 пудів, на котрих працювало 3.825.000 парових коней; щоб за прислужністю того вугілля із земної кори дістати залізної руди, витопити з неї чавун, крицю залізо та наробити з того плугів, борін, кіс, залізних возів, сіялок, молотілок, віялок, млинів, рейок, вагонів, паровозів, пароплавів, станків, верстатів, інструменту всякого та приладдя, мостів, домів, паровиків, що виносять сотні тисяч кінських сил, взагалі усього,

починаючи від найменшого гвіздка й кінчаючи найбільшим чавунним, залізним та стальним приладдям; щоб обернути мільярд пудів буряків у сотні мільйонів пудів цукру—споживчої річи, про котру давніший пан не міг навіть помріяти; щоб пустити мільйони веретен і тисячі ткацьких верстатів вдень і вночі на виріб одягу з бавовни, що росте в інших далеких краях; щоб замість кизняка й соломи затопити піч, що порою нагріває кілька сот хат за-раз; щоб замість смердючого каганця засвітити електрику і нею ж освітлити путь до нового світу,—до соціалізму. І все те за короткий час,—за яких-небудь двадцять літ, від 1890 до 1910, після тридцяти-літньої підготовки—шкарбання від панщини.

Разом зі стародавнім, архаїчним господарюванням, з його пекельною роботою й способами панського визиску полетіла геть і вся кріпацька ідеологія. Відношення пана й кріпака та їх ідеологію заступили відношення капіталіста, пролетаря, сільського кулака, незаможника, крамаря, інтелігента; а на цих відношеннях повстала відповідна класова ідеологія. Повстали класові змагання.

2. Хліборобська ділянка. Але ж така швидка перебудова з одного ладу на другий, очевидно, могла статися тоді, коли попередній лад господарювання виготовував в собі певні елементи другого ладу. Отже маємо поки-що лишити нашу «кочегарку», нашу загально-енергетичну ділянку й нашого шахтаря—цього першого справжнього пролетаря—і поглянемо на справу в інших ділянках, які в певних формах були й в попередньому ладі господарювання і зараз в капіталістичному. Першою з них є хліборобство.

Що уявляла з себе ця ділянка напередодні 90-х р.р.?

Густо заселена земля, це—при всіх інших однакових умовах, є перша основа до закріплення капіталізму, до стремління в це оточення з інших кінців. Гущавина заселення сама зчить «капіталістичну душу», що їй треба робити. Отже й українські поміщики, нащадки недавніх кріпосників, швидко нанюхали справу. В їх розпорядженні, в формі відносно великих посілостей, обсажених великими селами, було в той час поверх третини усієї української землі. В той же час сільська хліборобська людність збільшилася в числі остільки, що для певної долі цієї людности стало конечним наймитувати у нових панів. Склалась резервна армія наймитів. Це було одним із стимулів до того, що поміщики гарячково взялися за капіталістичне господарювання; крім того, в цьому відношенні відіграло ролю для поміщицького капіталістичного господарювання також і те, що Російська імперія із своїх «стратегічних міркувань» проклала на Україні в напрямі до Чорного моря й заходу залізничні шляхи. Ці шляхи стали шляхами до масового й швидкого вивозу, експорту хліборобських виробів на європейський ринок і довозу, імпорту з-за кордону виробів європейських індустрій та панських розкошів. І панська земля обернулась в «добрий капітал». Панам було вже з чого й для чого заводити «хліборобську культуру», тоб-то—заводити плодозмін, штучне угноєння, хліборобські машини, справляти досвіди, кликати до управи німецьких агрономів, заводити породисту худобу й наукове піклування цієї худоби. А все те разом стало основою до промислового млинарства, гуральництва, цукроварства та інших галузів сільсько-господарської промисловости.

За той час немає переписів і, значить, немає відповідних числових даних для характеристики річей тієї доби. Тому поглянемо на ту ж справу за час ближчий до нас.

Переписом 1916 р. констатовано, що безпосередньо хліборобством на Україні ув'язано 28.926.304 чол., з них—мужчин 14.550.771 і жінок 14.375.533, з того людей робочого віку—від 20 до 59 літ—було: в господарствах трудових, тоб-то таких, що справляють господарювання без тривалих наймитів і батраків—13.650.611 ч., а з них 6.768.162 мужчин, і 6.972.459 жінок;—і в капіталістичних господарствах—903.283 чол. з них 444.474 мужчин і 458.809 жінок.

Після належних обрахунків слідує, що в 1916 р. в українській хліборобській ділянці господарювання працювало 12.152.140 робітників повної сили, з того в трудових господарствах—11.184.866 і в капіталістичних панських—967.144.

Вся хліборобська робота справлялась в 4.850.783 нарізних господарчих закладах, з яких типа трудових було—4.808.076 (99,1%) і типа капіталістичних панських—42.707 (0,9%).

У всіх цих господарствах було: 24.960.000 десятин посіву, з них в трудових—20.590.000 і в панських—4.370.000 дес.; 5.347.236—коней робочого віку, 1.079.953—волів, 10.358.054—всякої іншої худоби.

На основі переписних даних 1917 р. і вирахунків мало би бути виробничого хліборобського знаряддя, а саме:

2.004.490 (84,2%)	залізних плугів ¹⁾	в трудових господарствах	(Т)
374.690 (15,8%)	»	» в капіталіст.	(К)
1.543.270 (94,0%)	ральниць, екстирпаторів	(Т)	
98.060 (6,0%)	»	»	(К)
4.051.320 (90,1%)	борін залізних і з залізними зубами	(Т)	
443.160 (9,9%)	»	»	(К)
43.330 (53,0%)	жниварок	(Т)	
37.540 (47,0%)	»	(К)	
107.090 (96,5%)	молотілок кінних	(Т)	
3.770 (3,5%)	»	»	(К)
6.900 (42,0%)	молотілок парових	(Т)	
9.690 (58,0%)	»	»	(К)

Іншого знаряддя було: в (Т)—сіялок звичайних 11.310, рядових 53.520; котків 527.390; грабель кінних 7.610; віялок та сортировок 156.200; млинків 381.260; кукільників 6.590; соломорізків 194.180; возів на залізних осях 2.608.370; в (К)—сіялок звичайних 23.870; рядових 41.090; котків 57.250; грабель кінних 16.900; віялок та сортировок 26.040; млинів 20.290; кукільників 4.990; соломорізків 12.220; возів на залізних осях 187.990.

Отже з поданих чисел слідує, що в ділянці української хліборобської роботи вживалося вже все т. зв. «удосконалене» знаряддя. Як би ми там зараз не цінували ту «удосконаленість» знаряддя, подані числа, безперечно, свідчать про один важливий момент, а саме—про те, що знаряддя типу біблейського та кріпацького не було вже й помину: його заступив залізний фабричний виріб. В українській пшениці була вже значна

¹⁾ Багатолеміхові плуги по відповідному коефіцієнтові переведено на однолеміхові.

доля (десь не менш, як 40%) енергії з інших ділянок господарювання— з загально-енергетичної, металургійної, машинової і т. п. В грубій метафорі можна сказати, що українська пшениця в значній долі складалася з вугілля, заліза або, значить, складалася в значній долі з виробничої енергії шахтаря, металургійника, фабричного робочого й т. п. Отже ця взагалі сама «косна», консервативна ділянка господарювання вже вступила в новіше загально-капіталістичне господарювання.

З поданих чисел слідує, що на 10 десятин оранки припадало:

в (Т)	в (К)	
0,9	0,52	залізних плугів
0,6	0,13	ральниць
1,54	0,61	борін залізних
0,016	0,052	жниварок звичайних
0,041	0,005	кінних молотілок
0,002	0,013	парових »
4,2	1,3	повних робітників
2,04	0,97	одиниць робочої худоби (коней)
1,36	1,06	НР (машинових одиниць) всіх родів.

Загалом в ділянці хліборобської роботи на Україні прикладалось НР (машинових одиниць) разом всіх родів 4.048.890, з того: 1) парових машинових 165.000 (4,2%), 2) робочої худоби 3.276.290 (80,8%), 3) робітників 607.600 (15,0%)¹⁾. В той же час в українській металургії прикладалось разом всіх НР—580.955 або, значить, 14,3% того, що в хліборобській ділянці. В числі металургійних НР енергія робітників складала 5,7%, тобто в 2½ рази менш, як в хліборобській роботі. Отже коли взяти на увагу, що металургійна робота по самій своїй суті взагалі може справлятися механічною енергією, котру людина лише «направляє», а хліборобська робота може справлятися самою людиною без всяких форм механічної енергії, то наведені вище числа показують, до якої відносно великої міри дішла капіталізація української хліборобської роботи, коли вже більше як 80% її перекладено на механічну енергію.

З агрономичного досвіду відомо, що при пересічній інтенсивності хліборобської роботи на 10 десятин оранки вистачає одного робітника й одної одиниці робочої худоби (пересічного коня). Отже з поданих чисел видно, що в б. панських капіталістичних господарствах обидва ці елементи доходять загальної норми. Що до трудових господарств, то числа сильно ухиляються від загальнодосвідних, а саме—робітників в 4 рази більше, а худоби—в 2 рази. Для раціонального трудового господарювання, це—загибель,—марнується ні за що енергія. І тому селянин-хлібороб, у якого є в такий спосіб «лишок» робітників і худоби, мусить найматися на роботу до пана.

Отже напередодні революції в українських селянських трудових хліборобських господарствах був «лишок»: в порівнанні до кількості землі—7.778.866 робітників і 2.826.408 одиниць робочої худоби.

1) Про ці коефіцієнти див. «Економ. Географія України» С. Остапенко.

Оце така «резервна армія» стояла навколо панських капіталістичних маєтків. З цього моря мав тягнути собі поживу капіталізм.

Як та «резервна армія» густо й щільно обліплювала панські капіталістичні господарства, видно з того, що пересічно навколо одного панського господарства було 120 селянських трудових родин, або, значить, 360 повних робітників і 120 одиниць робочої худоби. Отже як здерти з того половину, то буде 180 повних робітників і 60 одиниць робочої худоби або робота 2.000 робітників. Було з чого жититися?!

По окремих землях навколо одного капіталістичного господарства пересічно було трудових: Волинь—242, Київщина—233, Поділля—157, Херсонщ.—75, Чернігівщ.—122, Полтавщ.—91, Харківщ.—151, Катеринославщ.—109, Таврія—53. Ці числа показують, яка велика була «резервна армія» по окремих кутках хліборобської ділянки на Україні. Між иншим, вони показують також, чому в таких губернях, як Херсонська, Тавричеська, Катеринославська, де земля для буряків дуже придатна, не було цукрових заводів.

З перепису 1917 р. на Київщині слідує, що по формі вжитку й господарського стану земля розподілялась ось так:

(Т)	(К)
5,1%	1,6 садиба та город при ній
85,9	62,0 оранки
5,4	5,3 сіножать
1,7	26,2 ліс
0,3	0,2 садки
0,2	0,4 всяких інших вжитків
1,4	4,3 непридатна
100,0	100,0
76	60 з усієї оранки було під посівом
24	20 парувало
66	37,6 посів до загальної площі володіння

На підставі перепису 1917 і 1916 р. можна вирахувати, що загальна площа земельного володіння (ужиткування) на Україні доходила в (Т) 30.600.000 дес. і в (К) 11.500.000 дес.; з того землі-оранки було в (Т) 26.680.000 дес. і в (К) 7.140.000 дес.; сіножатів в (Т) 1.620.000 дес. і в (К) 600.000 дес. По відомостях ЦСК в 1905 р. в осередкових українських землях числилось усієї землі 42.888.382 дес.

Отже на одне господарство пересічно мало би припадати 8,6 дес. землі взагалі, а землі оранки 7 дес., з якої на посів припало 6—5 дес.

В дійсності ж на підставі капіталістичних власницьких відносин земля була поділена в пересічних числах, так: на одне селянське трудове господарство усякої землі припадало 6,2, а з того землі оранки 5,3 дес.; на одне панське господарство—241 дес., а з того землі оранки—149 дес. Це пересічно вираховані норми, котрими характеризується клас панів і клас селян в цілому. Але ж серед селян-хліборобів є бідаци, незаможні й заможні, а серед діличів—магнати, як Терещенки, що мали по кілька сот тисяч десятин, і підпанки, що рівнялися до селянського куркуля. Про це маємо ось такі числа.

З перепису 1917 р. на Київщині слідує, що селяне поділялися:

Соціальна категорія господарства	Число господарств	% до загального числа господ.	Разом у них землі оранки	Землі на одне таке господ.
1. безземельні	47.275	7,8	0	0
2. до 1 дес.	108.628	18,1	49.379	0,45
3. од 1 « до 2 дес.	114.290	19,0	174.783	1,53
4. » 2 « » 3 «	100.883	16,8	251.030	2,48
5. » 3 « » 4 «	71.922	11,9	250.894	3,48
6. » 4 « » 5 «	49.399	8,2	221.719	4,52
7. » 5 « » 6 «	30.861	5,1	170.034	5,50
8. » 6 « » 9 «	47.222	8,2	342.717	7,30
9. » 9 « » 15 «	22.014	3,6	246.268	11,19
10. » 15 « » 25 «	6.099	1,0	113.762	18,96
11. » 25 « » 50 «	1.859	0,3	60.644	32,60

Те ж для діличів¹⁾

1. » 50 « » 100 «	1.129	39,7	76.576	67,9
2. » 100 « » 150 «	411	14,3	49.667	120,8
3. » 150 « » 300 «	606	21,2	127.933	211,1
4. » 300 « » 500 «	290	10,1	109.907	379,1
5. » 500 « » 1000 «	251	8,7	174.282	694,0
6. » 1000 і далі	171	6,0	451.143	2.637,0

Отже з поданих чисел слідує, що коли за незаможників і бідаків числити тих господарів, що мали землі від 0 до 3 дес., то таких господарів було 61,7%. А «середняків»—від 3 і до 9 дес. 33,4% і заможних—від 9 до 50 дес.—4,9%.

З цієї землі—оранки було в розпорядженні:

у незаможників	20,6%
» середняків	60,0%
» заможних	19,4%

Отже по господарській базі середняк був в 1^{1/2} раза більший за незаможників і заможних разом (60 : 40), а незаможники й заможні ніби (!) були рівні.

Тим же самим переписом (в 1917 р. на Київщині) констатовано, що зі всіх господарів групи [Т] мали удосконалене хліборобське знаряддя власне лише 49,1% (приблизно середняк і куркуль); позичали це знаряддя 28,1% всіх господарств; не мали власного знаряддя й не позичали його, тоб-то обходилися без удосконаленого знаряддя—22,8% всіх господарств. Отже ця остання група господарів користувалась примітивним знаряддям або їх землю обробляв хтось збоку.

Характерною властивістю хліборобської ділянки господарювання є те, що виробництво може замикатися цілком в собі, і поки є так, ніяких інших ділянок виробництва не може взагалі повстати. Тому важно знати, що саме, скільки й яку долю всього виробу українське хліборобство експортувало на товаровий ринок для обміну.

Хлібний експорт на ринок обчислювався напередодні війни в 602.000.000 пуд. на рік таких продуктів, як пшениця, ячмінь, жито,

¹⁾ Числа з «окладних книг Полтавщини за 1909 р.», коли там для трудового селянського хліборобського господарства пересічно були 5,6 дес. землі-оранки.

овес, гречка, просо. По окремих землях цей вивіз наочно доходив в мільйонах пудів: Волинь—10,1, Київщина—28,64, Поділля—14,94, Херсонщина—114,19, Чернігівщина—8,0, Полтавщина—50,05, Харківщина—34,84, Катеринославщина—102,0, Таврія,—120,35, приміжні землі—72,98. На Таврії Катеринославщині, Херсонщині й Полтавщині разом вже складалось 70% або 386 міл. пуд хліба «наочного» вивозу на ринок. Отже осередок наочного вивозу хліба на ринок міститься коло нашої вугільної «кочегарки», коло великої й легкої металургії, близько берегів моря і широкої та глибокої частини Дніпра. Це є надзвичайно сприятливим моментом для загальної сполуки різних ділянок господарювання. Сила наочного вивозу хліба на ринок ступнево зменшується від цього осередку на Північ, Захід та Західну Північ поруч з тим, як українські степи заступаються лісо-степами, лісами, Пінськими та Підляшськими болотами, поруч з тим, як чорна земля заступається піскуватою, лісовою та торф'яниками. До цього «хлібного» осередку здавна тягнеться український хлібороб.

В цьому вивозі важніших теперішніх хлібів і фуражу була ось така кількість: пшениці 318 мільйонів пуд., ячменю 150 міл. пуд., жита 52 міл. пуд. і вівса 34 міл. пуд. Пшениця то—найкращий теперішній хліб, хліб, до якого тягнеться всяка рука і роззявляється пащека, і її український виробник найбільш видає на ринок. Осередками вивозу на ринок пшениці були землі: Таврія, Катеринославщина, Херсонщина, Харківщина, Полтавщина, Київщина, а осередком вивозу ячменю були: Таврія, Херсонщина та Катеринославщина.

Крім збіжжя, у вивозі на ринок було багато й інших продуктів. Щоб силу їх можна було порівняти до хліба, подаємо вивіз в ціні золотих довоєнних карб. В 1913 р. було отправок по залізницях України:

1) Збіжжя на суму	575.000.000	карб.
2) Цукрових буряків	150.000.000	»
3) Рог. худоби	40.100.000	»
4) Яєць	38.860.000	»
5) Свиней	38.100.000	»
6) Вовни	11.100.000	»
7) М'яса всякого	10.850.000	»
8) Шкір	10.840.000	»
9) Дробу живого	7.330.000	»
10) Масла	5.250.000	»
11) Коней	4.000.000	»
12) Сала та свинини	2.410.000	»
13) Молошних скопів	1.630.000	»
14) Городини	1.200.000	»
15) Молока	560.000	»
16) Овець	210.000	»

Разом . . . . . 897.440.000 карб.

Отже «наочний» вивіз на ринок складав таку пропорцію: збіжжя 57 $\frac{1}{2}$ %, буряків 15%, продуктів скотарства 16% і всіх інших разом 11 $\frac{1}{2}$ %.

Увесь вивіз «наочний» доходив близько одного мільярду золотих карбов. Така є одна частина сили української хліборобської ділянки на капіталістичному товаровому ринкові. З тої суми приблизно 20% припадало на панські капіталістичні хліборобські господарства і 80% на трудові, на всю групу [Т], яка захоплювала всього середняка і, розуміється,

й куркуля. Тепер належить виявити й другу частину риночної сили хліборобської ділянки, «заховану» ненаявну частину, що не підпадає безпосередньому обчисленню. Отже загальновідомо, що на товарний ринок продукти хліборобства, крім загального масового транспорту по залізницях і водних шляхах, поступають і іншими шляхами. Загально відомо, яка сила возів з різноманітними хліборобськими виробами що-дня тягнулася з українських сел до великих міст і містечок та селищ на базари. Далі, де можна, кожен день підвозили на човнах, по залізницях дрібними пакунками, в кошиках, пляшках, мішках. Із близьких сел носили в руках і на плечах. Худобу гонили гоном. Кількість хліборобських виробів, що ось такими стародавніми первісними способами попадала на товарний ринок, складала значну силу як на вагу, так і на ціну, бо хоча кожна нарізна партія сама по собі й була відносно мала, але зате число таких партій на протязі цілого року по всій Україні було відносно велике.

По моїх власних обрахунках, що були складені для книжки «Економічна географія України» (Київ, 1919 р.), ота скрита, безпосередньо не обчислена видача продуктів українського хліборобства на товарний ринок в 1913 р. складала найменше, як 751.500.000 золотих карбов. на рік і майже виключно виходила з групи господарств [Т].

Отже разом постачання хліборобських продуктів виносило біля 1.865.500.000 зол. карбов. З того на господарства [Т] припадало 91,6% і на господарства [К]—8,4%.

Відомо, що в хліборобстві, навіть коли воно цілком капіталізується, певна доля виробів лишається в тих самих закладах, котрі їх продукують тоб-то лишаються для спожитку в межах самої виробничої ділянки, а не йдуть цілком на товарний ринок, як в індустрії. Із чотирьох головних продуктів—пшениці, ячменю, жита та вівса лишалось в межах самого хліборобства 695.000.000 пуд., або, значить, видача на ринок складала 80% того, що лишалося для власного спожитку в господарствах.

З відомостей 1916 р. слідує, що врожай доходив: пшениці 401.800.000 п., жита 352.600.000, ячменю 265.000.000, вівса 200.000.000, гречки 42.800.000, проса 39.200.000,—разом 1.301.400.000 пуд; з того на господарства [Т] припадало 82% і на госп. [К]—18%.

Маємо тут же зазначити, що до 90-х років і раніш жито було не тільки головним хлібом трудового населення, але й першою пашнею сіву. Напередодні ж війни площею сіву та загальним врожаєм пшениця перегнала жито, а ячмінь теж вже близько доганяв жито, тоб-то хліборобство за цей відносно дуже короткий час зійшло з житно-вівсяної бази на більш інтенсивну—пшенично-ячмінно-бурякову. Для вжитку, як хліб, жито ще лишалося серед певної долі фабричних робочих й всього селянського населення, крім трьох приморських земель та Поділля, де і в цих верствах пшенишний хліб заступив цілком житній.

В інших державах врожай зернового збіжжя, в 1910 р., показується в таких числах (міл. пуд.): Німеччина 1.559, Франція 867, Італія 533, Австро-Угорщина 1.216 (разом з кукурузою), одна Угорщина 975, Болгарія 124, Румунія 289, Англія (островна) 377, Японія 442 (разом з рижом), Аргентина 540 (разом з кукурузою), Сполучені Штати Півн. Америки 5.341, з того кукурузи—3.222, б. Російська імперія в повному складі 4.540.

Врожай же пшениці та ячменю показується ось в таких числах (мільйони пудів):

	Пшениця	Ячмінь
Німеччина	236	177
Франція	420	59
Австро-Угорщина	396	164
Болгарія	82	21
Румунія	114	30
Англія	98	87
Японія	25	48
Аргентина	241	36
Сполучені Штати	1019	167
Україна	400	265

Пересічний врожай на одній десятині, в 1916 р., на Україні виносив: пшениці оз. 83, жита 72, вівса 71, ячменю 63, проса 55, гречки 41 пуд. Для інших держав врожай пшениці на одній десятині, в 1910 р. показується в таких числах (пуди): Німеччина 131, Австро-Угорщина 79, Франція 96, б. Російська імперія 53, Сполучені Штати 62, Англія 141.

Як відомо, орендна платня за землі, коли їх наймають для часового користування, близько доходить, т. з., земельної ренти—характерного капіталістичного моменту. Тому для характеристики стану земельної ренти на Україні подамо числа про орендну плату.

За десятину в яровому кліні (в озимому ціна подвоюється) в 1916 р., платили: на Волині (південній) 12 карб., Київщині 12 карб. 50 к., Поділлі 16 карб., Херсонщині 12 карб., Полтавщині 18 карб. 50 к., Харківщині 12 карб., Катеринославщині 12 карб., Таврії 18 карб. Пересічно для цілої України орендна плата або земельна рента (хліборобської землі) доходила 14 карб. на десятину. Земельна рента, це—соціальна категорія власницького доходу, визиску. Отже на Україні напередодні революції, до капіталістичної кишені з роботи виробничого загалу попадало стільки разів по 14 карб.—в формі одної земельної ренти,—скільки за капіталістами числилося землі, тоб-то десь не менше, як 175.000.000 карб. або, значить, земельну ренту мало одробляти 900.000 повних робітників на протязі року. Це за «священне право власности». Колись ціла панщина давала панам менше споживи, ніж в наші часи одна земельна рента. І то, як кажуть, без жадної мороки.

В той самий час в інших частинах б. імперії орендна плата—земельна рента—доходила рівня (карбов. за десятину): Біла Русь 10, Прибалтика (з губ. Петроградською та Новгородською) 10, Московські губернії 12, Поволжжя 12, Уральські губ. 7, Північний Кавказ 10, Передня Азія $4\frac{1}{2}$, Сибір $4\frac{1}{2}$. В окремих частинах Сибіру, де людей зовсім обмаль на великих просторах, земельна рента—в той саме час—доходила $\frac{1}{2}$ коп. з десятини, тоб-то стільки, як на Україні з горщика землі, в якому посажено цибулю.

З якою силою набігала земельна рента на Україні, можна скласти приблизну уяву з того, як вона набігала на Полтавщині. Полтавська статистика показує, що орендна плата за десятину—земельна рента—доходила стану: пересічно в рр. 1886—1893 вона була 9 карб. 16 коп., в рр. 1904—1908—11 карб. 45 коп., в рр. 1909—1913—15 карб. 84 коп. і в 1913 році вона вже була 18 карб. 92 коп.

Та ж полтавська земська статистика показує ціну десятини землі в 1904—1908 рр.—281 карб., в 1909—1913 рр.—366 карб. і в 1913 р.—451 карб. Як земельна рента і ціна землі тісно між собою ув'язані, видно із слідуєчих чисел:

	Рента	Ціна
1904—1908.	100	100
1909—1913.	138	130
1913.	165	165

Коли перерахуємо раніш добро, що вживається в українському хліборобстві, оцінити на гроші, то вийде сума 22.431.000.000 р. Такий був фіксований капітал хліборобської ділянки господарювання на Україні напередодні революції. З того на господарства [Т] припадало 18.135.900.000, або 80,8% і на господарства [К]—4.295.100.000, або 19,2%.

По окремих елементах капітал той в господарствах [Т] складався ось так:

Вся земля взагалі.	10.885.000.000 карб. = 60 %
Хлібороб. знаряддя	404.200.000 »
Хліви й клуні.	4.181.000.000 »
Коні	242.500.000 »
Воли	62.200.000 »
Хати.	2.361.000.000 »

18.135.900.000 карб.

В тому земля-оранка	9.450.000.000 » = 52 %
-------------------------------	------------------------

Пересічно на одне господарство типу [Т] припадало: земля—2.263 карб., з того земля-оранка—1.965 карб., хліб. знаряддя—84 карб., будинки—1.360 карб., робоча худоба—63 карб.

Яких вимірів отой капітал доходив в окремих класових групах хліборобської ділянки, показує полтавська статистика за 1910—1911 р.р.

Господарства	Земля	Будинки	Знаряддя	Худоба
до 1 дес.	378	236	8	14
1—2 »	536	266	90	35
2—3 »	983	207	104	38
3—4 »	1.150	256	160	74
4—5 »	1.402	274	167	70
5—6 »	1.754	380	212	104
6—9 »	2.126	445	312	134
9—15 »	3.610	598	402	136
15—25 »	6.517	361	607	195
25—30 »	12.918	2.080	981	490

Отже колосальний капітал—18 мільярдів карбованців! Проте він для цілої групи [Т], за виключенням куркулячого придатку, не мав ніякої соціально-капіталістичної сили,—не міг стати засобом до визиску інших і нетрудового існування власників цього капіталу: він розпорошився дрібними долями. Навпаки, в процесі визиску ті краплі капіталу прислужувалися, ставали в певній пригоді капіталістам.

В господарствах [К] втілений капітал складався ось так:

Вся земля взагалі	3.150.000.000 карб. = 74,4 ⁰ / ₀
Знаряддя	87.000.000 » = 2,6 ⁹ / ₀
Хліви, клуні та господи	982.000.000 » = 22,9 ⁰ / ₀
Робоча худоба	76.100.000 » = 1,7 ⁰ / ₀
	4.295.100.000 карб.
В тому земля-оранка	1.960.000.000 » = 45,6 ⁰ / ₀

Пересічно на одне господарство [К] втіленого капіталу припадало 100.000 карб., і одна земля складала більш, як 73.000 карб.

Для власників господарств [К] сама земельна рента складала на рік не менше, як 126.000.000 карб., і з того пересічно на одно господарство припадало 2.930 карб., тоб-то сума, з якої вже по-панському можна було жити. Промисловий прибуток цих господарств за рік доходив 120.800.000 карб., тоб-то коло 10% на фіксований капітал.

Але того щорічного визиску українським поміщикам було замало і вони позичали гроші під заклад землі, так би мовити, поспішали жити вперед.

На 1 січня 1913 р. вся панська земля в б. імперії мала на собі боргу в спеціальних банках 3.478.800.000 карб., а на 1 січня 1867 р. на ній було боргу лише 100.000.000 тоб-то за перших 46 років поспішного росту капіталізму боргування землі збільшилося у 35 разів. Цей борг є більший фіксованого капіталу, що повстав в індустріальній ділянці господарювання імперії. Отже твердо можна припустити, що значна доля цього боргу пішла закордон, де пани шукали кращого «культурнішого» життя.

Зі справоздань «дворянських та селянських» поземельних банків, а саме: Київського, Полтавського, Таврійського, Херсонського та Харківського можна скласти часткову, наближену уяву (боргування не було чисто територіальним, місцевим) про силу заборгованості панської землі на Україні напередодні революції. В цих банках на 1 січня 1913 р., числилося виданих позичок 596.800.000 карб. та неповернених позик 543.800.000 карб. або разом 1.140.600.000 карб. Отже можна сказати, що заборгованість панської землі на Україні була відносно значно вища, ніж в цілій імперії. Це, між иншим, доводиться тим, що в 1913 р. було взагалі видано позичок на десятину: Київським банком 62 карб., Полтавським 69 карб., Херсонським 70 карб., Харківським 73 карб., Таврійським 77 карб. Тоді, як всіми банками імперії було видано лише 56 карб., і зокрема Петроградсько-Тульським—32 карб., Московським—43 карб., Нижегород.-Самарським—14 карб., Ярославсько-Костромським—13 карб. Отже видно, що заборгованість землі іде поруч з висотою земельної ренти. Так, напр., коли в Росії в 1902 р. заборгованість десятини землі доходила 36 карб., то в той же час в Пруссії заборгованість гектора доходила 368 марок.

Всі оті велетенські суми земельної ренти, промислового визнаку, позички на землі—тягнулись панамі з українського хлібороба: батрака, незаможника та середняка. Що ж лишалось на долю цих останніх? Що вони «заробляли» за рік роботи?

З того, що ми вже раніш довідалися, можна наперед припустити, що заробіток той не може бути великим.

Коли мати на оці хліборобську вертикаль цілою групою (Т) без того соціально-господарського розмежування, яке в ній є, і коли мати на оці повного робітника, то пересічно на такого робітника припало б на рік 203 карб.; коли ж мати на оці робітників незалежно від їх фактичної трудоспроможности, то на кожного припав би пересічний зоробіток в 140 карб. на рік, приблизно.

Загальна сума річного «заробітку» всіх виробників у власних господарствах (Т), в роки перед війною, доходили 2.235.000.000 карб.

Річний заробіток батрака, що справляв роботу в господарствах (К), в 1913 р., пересічно для цілої України, стояв на такому рівні: на рік на панських харчах і панському помешканні, але на своєму одязові, платили: робітникові чоловікові—110 карб., жінці—72 карб., недоліткам—52 карб. Ціна харчів в тому році рахувалась 20 коп. на день або 73 карб. на рік; додавши ціну харчів до плати грішми, маємо що річний заробіток батрака-чоловіка доходив 183 карб., тоб-то на 20 карб. був менше заробітку середняка взагалі і на 2½ карб. менше заробітку полтавського середняка. Вважаючи, що батраків в кваліфікації повного робітника по всіх господарствах (К) перед війною—(раніш показане число батраків в 1916 р.)—було ніяк не менше, як один мільйон, то весь їх заробіток доходив 183.000.000 карб.

Крім батраків господарства (К) користали наймитів поденних і поденних з худобою. Скільки саме цих робітників і на протязі якого часу експлуатувало господарство (К), докладних відомостей немає. Плата ж цим робітникам стояла ось на такому рівні (пересічно на протязі часу 1909—1913 р): кінному робітникові на своїх харчах 233 коп., робітникові на своїх харчах 106 коп., на панських харчах 96 коп., робітниці на своїх харчах—74 коп., на панських харчах—60 коп. Рівень цей трохи вищий від плати батракові. Це походить з того, що поденні наймаються у т. з. «критичні» часи в господарстві, тоді, коли в самих робітників робота дома теж стоїть. Найбільшу частину оцих робіт, коли не всі цілком, справляв несаможник. По наблизим власним обрахункам цей «заробіток» несаможника мав би сягати коло 245 міль. карб.

Загальний річний «заробіток» в (Т) виносив—2.235.000.000, а пересічний одного повного робітника в господарстві—203 карб. Візьмемо ті самі три соціальних ознаки: несаможник, середняк і куркуль. При розподілі того добра, яке за рік вироблено по хліборобській вертикалі, кожний з цих трьох груп дістанеться різна доля, котра буде з великою силою ухилитися від тої пересічної норми—203 карб.—яку вище подано.

На тій соціально-господарській базі, котру загально характеризовано в попередніх рядках викладу, річний загальний «заробіток» всіх господарів із власних господарств (Т), тоб-то 2.235.000.000 карб. розподілився ось так:

Всім несаможникам	449.000.000 руб.
» середнякам	1.341.000.000 »
» куркулям	445.000.000 »

Маючи на оці, що повних робітників несаможників мало бути 4.901.062, повних робітників середняків—4.735.745 і повних робітників куркулів—

548.059, можемо зазначити, що на кожного з них пересічно припало в формі «річного заробітку» в його «власному» господарстві:

Незаможникові	91 карб.
Середнякові	282 »
Куркулеві	812 »

Така розбіжність від 203! Після річної пекарської роботи незаможник пошарпаний, голодний, обідраний; середняк добре нагодований, одягнений, взутий, має пристойний людський вигляд; куркуль—не гірше всякого пана: він не тільки нагодований, взутий, одягнений, в гарній господі та за горою подушок, але він має «копійочку до схованки», до збереження—його «заробіток» в 2,8 рази більше за «заробіток» середняка і в 9 разів більший за «заробіток» незаможника. Як видно найгірша доля у незаможника: вона навіть гірша за долю батрака.

Такою вона є тому, що він—і не пролетар, і не батрак, і не «господар»: міщанська ідеологія його тягне до середняка, і він всіма силами намагається досягнути цього стану, а об'єктивна соціально-господарська сила непереможно тягне його до батрацтва. Він сам добре бачить, що батрак має більше, ніж він. Але батрак—не «господар», він наймит, і тому незаможник зубами гризе свої пошматовані клаптики господарства, аби тільки догнати середняка. А того, що змагання його зовсім даремні, він не знає, і—така вже його доля—до певного часу й знати не може.

Цих 91 карб. незаможника з «власного» господарства не можуть бути основою його бюджету. Тому незаможник надолужує свого бюджету до вищого стану тим, що кожен раз «заробляє збоку», тоб-то всякою поденною та укладовою роботою по своїй і чужій вертикалі. То дає йому разом ще коло 50 карбов. на рік. І разом його «заробіток» доходить 141 карб. Але після всього того його, незаможника, річний «заробіток» майже в $1\frac{1}{2}$ рази менший за «заробіток» батрака, в 2 рази менший за «заробіток» середняка, майже в 6 разів менший за «заробіток» куркуля і в 54 (!) рази пересічного поміщицького награбування.

Отже коли то все показати в одних рядках, то воно буде мати вигляд, як далі слідує. В межах хліборобської ділянки українського господарювання, напередодні війни, діставали за рік:

	Разом в карб.	Скільки їх було (повних робіт- ників)	Пересічно на 1 припадало в карб.
Незаможники	449.000.000 245.000.000	4.901.062	141 = 100
Батраки	183.000.000	1.000.000 (967.144)	183 = 130
Середняки	1.341.000.000	4.735.745	282 = 200
Куркулі-кулаки	445.000.000	548.059	812 = 576
Пани-поміщики	326.600.000	42.873	7.600 = 5.389

Надзвичайно цікавий є соціально-виробничий стан, коли, користаючи подані числа, перевести на пайку середняка поміщиків і куркулів, тоб-то дати їм спроможність сільського учителя, а лишок пайки, що вони набрали, наточити до пайки незаможника й батрака. Тоді вийде, що

пайка незаможника й пайка батрака буде 271 карб., і попередні рядки набрали б такого вигляду:

	Р А З О М	Скільки їх було (повних робіт- ників)	Пересічно на 1 припадало в карб.
Незаможникам	{ 449.000 000 карб. 245.000 000 »	5.901.062	271 = 100
Батракам	{ 322.447.362 » 314.509 814 »		
Середнякам	1.341.000.000 »	4.735.745	282 = 104
Куркулям	122.552.638 »	548.059	282 = 104
Поміщикам	12.090.186 »	42.873	282 = 104

З поданого слідує, що ступінь експлоатації поміщиками і куркулями доходила

незаможника	271 = 141 карб. або 92% (!)
батрака	271 = 183 „ „ 48%

тоб-то незаможника—цього «вільного господаря»—удвічі більше, ніж батрака, наймита, а обох їх разом ніяк не менше, як було за панщини.

А тепер запитайте: чи ж дурно отой незаможник вже щось зо-два десятки літ перед революцією тратив всяку надію, брав «свого» останнього кілка й «робив бунта» проти панів. Добрий, класовий нюх мала буржуазія, що в формі загально-відомих столипинських рецептів шукала другого ярма для незаможника, шукала другої форми визиску, експлоатації, форми, при котрій заховувалася б та сама сила експлоатації, але підносилася б загальна спірність, продукційність роботи. Ці заміри буржуазії не встигли дійти певної сили. Тому не будемо тратити часу на їх розгляд.

Такі є короткі загальні риси окублення капіталізму в логовищу недавньої панщини на хліборобській ділянці. Отже і на цій ділянці українського господарства капіталізм знайшов собі любесенький ґрунт і, як то видно, за короткий час виріс у велику постать, створивши собі в цьому затишному закутку українських степів 6-тимілійонову армію пролетаризованих робітників, утримуючи норму експлоатації в розмірі майже 100%. Йому тут нічого вже не бракувало: він цілком заступив попередню форму господарювання. Такого стану він дійшов за якісь 25 літ.

На цій ділянці тримався весь попередній докапіталістичний поступ. І коли капіталізм за такий відносно короткий час, як 25 літ, поспів дійти такого зросту, що окреслено в попередніх рядках, то, очевидно, ґрунт належно був вже виготований.

Енергією цієї ділянки капіталізм стимулювався і на інших ділянках українського господарства, сточуючи їх всіх в одне неподільне ціле. І перш за все звідси стимулювалась загально-енергетична ділянка.

3. Загально-енергетична ділянка. Вище було показано, в якому великому числі народніх господарств, і на якому великому терені роскинулася робота хліборобської ділянки. З потенціального стану, чи з ледве помітного руху, що склався в хліборобській ділянці на елементах, створених в кріпацтві, можна було перейти до швидкого поступу лише через загально-енергетичну ділянку. І капіталізм горячково взявся за неї. Тим більше, що й джерело до неї було тут же—в покладах земляного вугілля в Донбасі. Треба було перш за все перевести на більш спірний лад колосальну

транспортну роботу на хліборобській ділянці—потрібні були залізничні шляхи. Це стало першим стимулом для капіталізму на Україні взятися за загально-енергетичну ділянку. Далі, будівництво залізничних шляхів стимулювало металургійну продукцію. Далі, залізниця й металургія знову стимулюють такі ділянки, як машинобудування, будівництво великих міст, мілітаристичну індустрію, що являється кінцевою для капіталізму на певних ступнях його розвитку.

Наскільки виріб земляного вугілля зрісся з іншими ділянками українського господарювання, видно з того, скільки саме його споживалося в межах української території і скільки саме вивозилося його по-за її межі.

Ось числа для 1913 р.:

Споживалось на Україні	865.000.000	п. або 70,80%
В центральній Великоросії	148.000.000	» » 12,0 »
В смузі між Великоросією та Україною	140.000.000	» » 10,7 »
На північному Кавказі	30.000.000	» » 2,0 »
» Поволжжю	30.000.000	» » 2,0 »
» Уралі	2.000.000	» » —
» Поліссі	21.000.000	» » 1,5 »
» Прибалтиці	17.000.000	» » 1,0 »

Отже тільки 30% виходило за межі України. І це тоді, коли Україна була просто звичайною провінцією імперії і коли по всіх закутках цієї імперії донбасівський вугілля «дуже потрібувався».

Оті 865 міл. пуд. розходилися на різні ділянки українського господарювання, в 1913 р., в такій пропорції:

Металургійним фабрикам	55,50%	} 89% (!)
Залізницям	17,5 »	
Цукроварням	5,0 »	
Машиновим фабрикам	3,0 »	
Всім іншим » разом	8,0 »	
Пароплавам	1,5 »	
На всяке інше споживання	9,5 »	

Всі ці ділянки господарювання, в котрих розміщується 89% українського споживання вугілля, самі по собі являються не тільки чисто капіталістичними, але ж до того є витвір новішого капіталізму. Для кожної з них і для всіх тих разом кінчею стає загально-енергетична база, в даному разі—донбасівський земляний вугілля, поки не складеться друга відповідна загально-енергетична база. Отже виріб земляного вугілля на Україні стоїть на міцній господарській основі: просто й посередньо його енергія розходиться відносно великими струмками по всьому полі господарювання.

Енергія цього вугілля давала роботу:

На залізницях	3.825.000 НР
В металургії	547.445 »
В цукроварнях	95.985 »
На машинових фабриках	87.817 »
На всіх інших фабриках	245.004 »
	4.801.251 »

Робота цих НР більше за механічну роботу всіх українських коней, а в порівнянні на механічну роботу чоловіка вона доходить 96.000.000, тоб-то в 5 разів більша можливої механічної роботи всіх раніш показаних українських робітників. Тому-то й спірність роботи за час капіталізму,

в порівнанні з панщиною, так сильно збільшилась. А на основі спірності роботи склалися нові форми експлоатації.

Як раніш показувалось, енергію, що в формі вугілля розсходиться з Донбасу по всьому полі українського господарювання, діставало з земної кори, на кілька сот сажнів в глибину—170.000 робітників-шаhtarів. Перш за все кілька слів про шахтаря, як виробника. Серед нашого загалу склалась уява про нього, як про виробника самої низької кваліфікації, чи навіть зовсім без всякої кваліфікації: так мовляв, кожен може в любу хвилю взятися за шахтарську роботу. Це є помилка: шахтареві властива висока виробнична кваліфікація, для набуття якої потрібується довгий час.

Вся шахтарська робота, коли її розглядати з моменту виготовлення шахти, заготовлення «робочого поля», вирубки вугілля, транспортування його с-під землі на поверх аж до навантаження його у вагони, складається з великого числа вправ, з яких кожна вимагає окремого знання й три-вального призвичаїння.

Отже, між иншим, цей момент треба мати на оці при цінуванні шахтарської роботи.

Числові відношення поміж важнішими фахами українських шахтарів напередодні революції були такі:

Забойщиків	18%
Саночників	23 »
Вагонщиків	12 »
Погоничів	4 »
Стволівих	3 »
Инших підземних	10 »
	70%
Всіх наземних	30%

Отже 120.000 робітників цілий рік шторпається в безоднях української землі, щоб дістати звідти енергії на 4,8 міл. HP, яка, перейшовши всі инші ділянки господарювання і попавши до рук инших категорій робітників, обертається в механичну роботу, що рівняється роботі 96.000.000 робітників.

Що ж шахтарі діставали за цю роботу?—Як показували в 1913 р. самі капіталісти з цієї ділянки, за цілий рік робітникам було виплачено 71.000.000 карб., тоб-то пересічно на одного робітника 406 карб. на вугляних копальнях та 436 карб. на антрацітових копальнях, а пересічно для всіх копалень разом 413 карб.

Коли цю «плату» розкинути на всі пуди земляного вугілля, якого було вироблено цими робітниками за рік, то вийде, що за роботу одного пуда вугілля платилося 4,789 копійки або 47 карб. 89 коп. за 1000 пудів, тоб-то у 18 разів менше, ніж за 1000 пуд. пшениці.

А скільки на тому «заробили» чи який визиск склали капіталісти вугільних закладів? Самі гони того не показували, а як і показували, то таку мізерію, що й крокоділ заплакав би. Справді ж «заробіток» або визиск і тут був великий. Мої власні обрахунки, що зроблено на підставі чисел, які публіковано вугільними промисловцями, показують, що «заробіток» капіталістів вугільної ділянки доходив в 1913 р. ніяк не менше 120.000.000 карб.

З тих матеріалів, що публіковано, не можна докладно знати, скільки саме капіталістів орудувало в цій ділянці, бо не менш, як $\frac{2}{3}$ капіталу, що ув'язався до українських вугільних справ, перебувало в акційній формі, за якою, як відомо, зовсім ховаються персональні обличчя. Але нам відомо, скільки всього капіталу тут було. Покладемо, що один капіталіст персонально тут мав би пересічно таку ж кількість капіталу, як, скажемо, було в хліборобській ділянці. А, поділивши число загального капіталу вугільної ділянки господарювання на число пересічної кількості капіталу у одного вугільного промисловця, будемо мати біля 3.600 капіталістів, хоч це може бути майже в 10 разів більше фактичного числа капіталістів, бо тут більшість орудувала з більшим капіталом, як 100 000 карб.

Отже коли це число капіталістів посадити на пайку, яку вони лишали шахтареві, то, в межах вугільної ділянки пайки шахтаря збільшилася би на 118.513.200 карб. (120.000.000 — 1.486.800) і пересічно на кожного шахтаря припало б 1.115 карб.

З поданого слідує, що експлоатація шахтаря в межах вугільної ділянки доходила 170% (!) (1115—413).

Хіба ж після цього Донбас не був «золотим дном» для капіталістів?! Хіба ж не з-за цього зі всього капіталістичного світу так напористо припливав сюди капітал?! Хіба ж не з-за цього тепер французи й бельгійці домагаються повернення їм «їх закладів»? Це ж розмір визиску чи—лексиконом капіталіста—«заробітку», якого ніде більш не знайдеш. Що визиск доходив цього рівня, підіпремо наш вирахунок ще раз безсумнівними числами.

В 1913 р. українські промисловці публікували, що собівартість (своя ціна) пуда вугілля, в котру входила: плата робітникам, вартість всіх страчених матеріалів, амортизація капіталу, орендна плата (рента), виплати по продажу вугілля, всі податки, залізничні збори, пенсія інвалідам-шахтарям, утримання контори, доходила 8 копійок пуд. А з публікації пересічних продажних цін вугілля на копальнях слідує, що пересічна продажна ціна пуда вугілля доходила не менше 15 копійок. Скільки ж тут має з пуда капіталіст і який був ступінь експлоатації шахтаря?—В «собівартості» капіталіст покриває все, що було страчено для капіталістичної продукції—навіть ренту, витрати по продажу, утримання контори й пенсію інвалідам. В тій «собівартості» була й «плата» робітникові—4 копійки. По конкретних умовах українського господарювання в 1913 р. пуд земляного вугілля в копальнях містить в собі працю, еквівалент якої доходить 15 копійок. Капіталіст продає—на те немає його волі—цей пуд за 15 коп. і частину вартости в 7 копійок (15—8) кладе до кишені, тре цибулею очі й «плаче» (розуміється, не справді, а пером продажних писак) про те, що «немає ніякого заробітку, а один збиток». Отже вся витворена заново вартість була 11 копійок (краще сказати: певних одиниць), бо всі попередні витрати капіталіста, крім плати шахтареві, як він сам показує, були 4 копійки (15—4=11). Шахтаря не капіталіст авансує, а навпаки—шахтар його, бо виплачує йому «плату» після продажу вугілля. Ці 11 одиниць, як показує сам капіталіст, діляться так: 4 одиниці шахтареві і 7 одиниць капіталістові. Отже заграбована частина до одержаної складає

175%!¹⁾ тоб-то те саме, що вище показано (в даному разі на 5% більше тому, що ніякої пайки не виділено капіталістові)¹⁾.

Порівняємо «заробіток» і ступінь визиску українського батрака, незаможника й пролетаря-шахтаря:

	«Заробіток»	Ступінь визиску
батрака	183 карб.	48%
незаможника	141 »	92%
пролетаря-шахтаря	413 »	170%

Пролетар-шахтар значно більше «заробляє», як батрак і незаможник. Але шахтаря ще в більшій мірі експлуатували. Незаможник-«господар» майже у 3 рази заробляє менше, ніж пролетар-шахтар. Все те сталося тому, що в обох цих ділянках був ріжний ступінь продукційности праці. На хліборобській ділянці з 5.901.086 робітків при платні в 141—183 карбов. 42.873 капіталісти встигли зібрати визиску 326,6 міл. карб., на вугільній ділянці з 170.000 робітників при платні в 413 карб. 3.600 капіталістів встигли зібрати 120 міл. карб.

Добре виготований соціально-господарській ґрунт попереднім господарюванням на Україні, наявність господарських і соціальних елементів докапіталістичного господарювання, висока експлоатація,—такі були основи для розвитку капіталізму на Україні напередодні революції.

Вершком капіталістичного розвою на вугільній ділянці українського господарювання з'явився в 1904—1906 р.р. синдикат, спілка капіталістів копалень під назвою: «Товариство для продажу мінерального палива»—в скороченні: «Продуголь». Оцей Продуголь мав під своєю безпосередньою владою поверх 55% вугільного промислу, а через те фактично, разом з синдикатом металевим—«Продамета»—мав під своєю владою увесь виріб Донбасу, а не тільки продаж вугілля.

Фірма, що вступала в спілку до «Продуголя» зобов'язувалась: виробляти за рік стільки вугілля, скільки буде визначено «Продуголем»; увесь виріб по наперед визначеній ціні запродавати виключно Продуголю; визначений «Продуголем» «квантум» річного виробу не міняється навіть тоді, коли фірма набула власного закладу, який потребує вугілля. «Продуголь» визначає наперед риночний «тонаж», тоб-то скільки вивозу вугілля на ринок. Коли виріб переходить цей «тонаж», то надвишка лишається, як складова частина, в «тонаж» на другий рік. Фактичний вивіз на ринок регулюється «Продуголем» по трьохмісячних добах. Коли за повну добу було вивезено менше назначеного, то або дозволяється більше вивезти в слідуочу добу, або компенсується грішми з фонду спілки. Коли ж хто зі спільників вивезе більше, то платить відповідний штраф. Коли хто не користується своїм правом, по причинах,—од нього не залежних в тому числі з-за страйку робочих,—то його право певного квантума передається іншим спільникам.

¹⁾ По відомій формулі Маркса назовні справа буде так: з С, авансованої форми, капітал обертається в кінці роботи у капітал $C' = c + v + m$, і $\frac{m}{v}$ позначає ступінь експлоатації. У нашому прикладі $C' = 15$, $c = 4$, $v = 4$, $m = 7$ і $\frac{7}{4}$ або 175%.

Отже навіть із цих поданих точок виточено виступає модерна фігура спілки капіталістів. За цією спілкою окремий капіталіст зовсім губився; справа продукції, виробу переходила до спілки, тоб-то цілковито так, як робиться там, де капіталізм набрав своїх найвищих ознак: сталого спілкування по вертикалях і вертикалів—ділянок—поміж себе.

4. Залізна та марганова руда,—це теж певна форма енергії, яку на протязі попередньої природної історії заховано в земній корі у вигляді певних покладів. З залізної руди плавиться в гутах, домнах, чавун, залізо, сталь, а марганова руда іде, як підмішка, до залізної при виробі високих сортів сталі. Іншого вживання залізної руди люде поки що не знають. Знайдено цю руду у нас в самому початку 19 століття, а господарського значіння вона набирає лиш з 90-х років, коли поклади руди було з'єднано залізницею з покладами земляного вугілля, яким руда перетоплюється в чавун і залізо.

Основні поклади залізної руди на Україні знаходяться в Криворіжжю. Це місцевість, що простягається на правобережній Катеринославщині (Верхньодніпровський повіт) та на Херсонщині (Олександрівський та Херсонський повіт) біля річок: Саксагані, Інгульця та Жовтої трохі на північ та на захід від м. Олександровська, над Дніпром, де стоять села: Кривий-Ріг, Веселі-Терни, Ганівка, тоб-то ті місьця, де колись пролягали стародавні козацькі та чумацькі шляхи.

Добротність цієї руди дуже велика, можна навіть сказати, єдино відома в світі, а саме—вона містить в собі від 58% до 62% заліза [Fe]. В інших краях в цій руді заліза багато менше до 30—40%. До того треба також додати, що в українській залізній руді є мало «мертвої породи», тоб-то вона мало перемішана з землею взагалі. А це має велику господарську силу, бо тоді руда стає «дешевшою». Досі досліджені (до 1913 р.) поклади Криворізької руди виносять 12 мільярдів пуд. тоб-то для ближчих поколінь є, можна сказати, безмежні.

Як одне ціле з покладами Криворізької руди, складають поклади Керченської руди біля Керченської протоки. Добротність Керченської руди виносить разом 30%, хоча площа їх удвічі більша.

Поклади залізної руди в інших місцях України, як по добротності, так і по обширу, поки не мають ніякого господарського значіння із появою Криворізької втратили часово всяку силу.

Числова історія виробу української залізної руди в порівнанні з іншими краями б. імперії була ось така:

М і л і я н і в п у д і в

	Україна	%	Польща	Московщина	Урал	вся б. імперія
1870	1,3	2,6	6,6	8,7	28,5	48,6
1880	2,7	—	9,0	8,8	38,3	62,4
1890	22,9	20,9	13,3	12,2	56,2	109,6
1900	210,0	56,0	29,5	23,6	101,2	372,8
1910	260,0	—	10,1	7,7	73,2	352,1
1913	420,0	72,0	18,9	32,1	109,8	381,5

З поданого слідує, що поява української руди не тільки заглушила виріб руди в таких краях, як Польща, Великоросія, де поклади залізної

руди зовсім незначні як по добротності, так і по обширу, але й на Уралі, де є великі поклади залізної руди.

В 1913 р. було вироблено залізної руди (міл. пуд.): в Австро-Угорщині 300, у Франції 1.350, Швеції 538, Англії 992, Німеччині 2.200, в Сполучених Штатах Північної Америки 3.428. Ця остання країна в 1880 р. виробляла руди 428 міл. пуд., а Англія—найстаріша капіталістична держава—1.100 міл. пудів.

Роскодилась українська залізна руда в 1913 р. так:

на українські металургійні фабрики	352	міл. п.	або	85%
» польські » » »	19	» » »	»	5%
» великоросійські » » »	10	» » »	»	2 1/2%
» німецькі » » »	25	» » »	»	6%
» англійські » » »	3 1/2	» » »	»	0,8%
» австрійські та інші металург. »	2 1/2	» » »	»	0,7%

На цій ділянці українського господарювання було ув'язано в 1913 р. 23.000 робітників. Вони одержали, як платню за цілий рік роботи, 8.970.000 крб., що пересічно на одного робітника складає 390 карб.

Ступінь визиску — $\frac{m}{v}$ — на цій ділянці доходив 174% і в кишеню капіталістів попадало 16.800.000 карбованців.

Поверх до 90% всього капіталу, що орудував на цій ділянці, перебувало в акційній формі. Заклади залізної руди складали частину закладів комбінатів: залізо, вугіль, руда та залізо-руда.

Поклади марганової руди [Mn] знаходяться недалеко від покладів залізної руди, а саме—на правому березі Дніпра біля м. Нікополя.—Добротність покладів доходить 34—35% Mn.

Руди цієї взагалі на цілому світі знайдено дуже мало. Ось який був її виріб на Україні й на цілому світі разом:

Україна		Кавказ	Урал	Увесь світ
М і л і о н і в п у д і в.				
1895	2,2	9,9	0,16	—
1900	5,4	40,2	0,17	90,8
1910	10,8	33,8	0,05	128,9
1913	16,1	59,1	1,10	—

Отже виріб і цієї руди на Україні зростає значно швидче, ніж в яких інших краях.

Споживання марганової руди в 1913 р. було:

металургійні фабрики України	10 1/2	м. п.
» » Німеччини	6	» »
» » інших країн б. імперії	1,2	» »

Кавказька марганова руда в тому ж році розійшлася по таких краях (міл. п.):—Англія 16,8; Німеччина—23,6; Сполучені Штати—8,2; Бельгія—12,3; Франція—3,4; Австро-Угорщина—2 1/2.

Працювало в копальнях 1754 робітників, з платнею на рік 627.000 крб. або 355 крб. на одного. Ступінь експлоатації—200%.

(Далі буде).

Антропо-етнологічне вивчення людини — населення України.

Ми дуже мало знаємо людину, як таку, її історію, походження, матеріальне та духове життя, значить, мало знаємо, а то може й зовсім не знаємо населення своєї країни з зазначеного вище боку.

Властиво природі, природознавству уділялося й уділяється зараз взагалі більше уваги, ніж людині, яка в той же час є одним з найбільш творчих об'єктів природи.

В країнах некультурних або малокультурних населення близько стоїть до природи, звичайно, не по вивчанню її, а механічно, примітивно, утилізуючи її, головним чином, для потреб власного, а не загальногромадського або загальнодержавного життя. Про вивчення ж людини, вивчення свого або іншого народу там не може бути й мови по цілковитому нерозумінню потреб в цьому.

В більш культурних країнах вже помічається розуміння того великого значіння, яке мають сили природи взагалі та сили людини, а, значить, і населення цілого в будіванню та розвитку самої країни. Через те вивчанню самої природи, вивчанню того багатства та значіння, що несе вона для добробуту країни, а так само й вивчанню людини, що допомагає та сприяє загальному процесові як культурної утилізації природних багатств, так і зміцненню загально-державного стану країни, вивчанню цього надається великого значіння; розуміється конечна й безперечна потреба в ньому.

Підходячи з такого боку до згаданих питань, ми бачимо, оскільки широко розвиваються різні галузі природознавства та народознавства зокрема під поглядом всебічно-науковим, загальногромадським та загальнодержавним, тоб-то і в інтересах самої науки і в інтересах країни-держави.

Детальніше торкатися того, що в цій справі робиться в західно-європейських країнах, не входить тут в наші завдання. Підійдемо ближче до цієї справи й зупинимось почасти на тому, що робиться в нашому союзові, почасти в Росії а, головним чином, у нас на Україні.

В Росії потреба вивчення людини почала визнаватися вже давно, і з XVIII віку Російська Академія Наук, громадські та державні організації багато до цього часу зібрали даних про людину Росії. За останні революційні й сучасні роки, коли різко змінилися обставини життя, коли прокинулася народня думка й з'явилася змога виявляти її в більш широкому масштабі, справа з вивченням людини в Росії вийшла на шлях вільнішого аналізу, вільнішого дослідження. Тепер ми є свідками того, як

в багатьох місцях Росії, навіть у самих глухих провінційальних закутках організуються цілі товариства для вивчання місцевого краю, де вивчання природи разом з людиною ставиться одним з найперших, головніших завдань. Ця сучасна робота та наслідки, що здобуто за минулі часи, дадуть силу коштовних матеріялів, а після оброблення їх дадуть цінніший скарб по питанню вивчання людини—населення Росії.

Звичайно, виявляється, що й там ще дуже багато треба зробити в цьому напрямку. Але головне—це те, що там, видимо, ця справа цілком розуміється й визнається важливою не тільки науковими організаціями, але й загальнодержавними, ведеться й підтримується ними.

Наприклад, конференція по вивчанню природничо-продукційних сил Росії, що скликана Держпланом у Москві (березень 1923 р.), визнала потрібним «широке продовжування праць по вивчанню народів Росії в етнографічно-побутовому відношенні¹⁾»; крім того, ця ж конференція визнала за необхідне «скликати спеціальну конференцію по питанню: «людина, як продукційна сила», «заснувати Державний Антропологічний Інститут», а в зв'язку з роботами Держплану «скласти карту племінного складу населення» та «перевести етнографічну зйомку країни²⁾».

Звідси ми бачимо, що Росія стає на певний шлях в питанню вивчання людини—населення Росії.

Що ж робиться у нас на Україні в цьому напрямкові? Чи дійсно ми розуміємо й визнаємо те велике значіння, що мають в життю нашої країни природа взагалі та людина зокрема; чи дійсно й досконально вже ми знаємо їх, знаємо їх творчу силу в історії, у розвитку, у величезній продукції їх та в прогресові культурних досягнень; чи знаємо походження та сучасний стан цих великих факторів?

Відповідь на це доводиться дати, на жаль, в значній мірі негативну.

Що до чистого природознавства в обмеженому розумінню цього поняття, тоб-то без людини, до вивчання й дослідження окремих його галузів, то тут ще щось робиться, і хоч власне потроху, але все ж ця справа поширюється як серед наукових діячів, так почасти й серед громадянства, і взагалі можна визнати, що «чисте» природознавство на Україні поширюється. Ми маємо чимало спеціальних наукових товариств та організацій, заснованих вже десятки років тому, що присвячують свою діяльність вивчанню місцевої природи—її походження, розвитку, властивостей, сучасного та минулого стану й т. п.

Але ж людини, населення, тоб-то всього людства України, яке виявляє комплекс своєрідних властивостей, яке буде, розвиває й утворює державну одиницю, складає її історію, виявляє її прогрес, культуру, та разом з іншими силами природи, несе загальний державний, громадський та особистий добродут,—ми ще далеко не знаємо, досі дуже мало вчимо, мало звертаємо уваги на цю творчу, одну з першорядних, силу, що, безперечно, виявляється в самому життю й існуванню нашої країни. Всебічно ж знати людину, знати населення своєї країни, це—є річ конче потрібна й необхідна. Потрібно це не тільки для самого народу, скажемо, для

¹⁾ Известия Московск. ВЦИК'а, № 65, 26/III, 1923.

²⁾ Ibid, № 67, 27/III. 1923.

знання його історії, походження, розвитку та культури, але й в інтересах самої країни для всебічного й доцільного використання цієї творчої сили з метою поліпшення стану країни та підняття державного й народного добробуту. Сила ця є одночасно й фізична й духовна і виявляється вона як в фізичному складі населення та належних йому фізичних властивостях, так і в різних формах духовної та фізичної творчості.

Ми хочемо зупинитися тут не на повному вивченню людини в цілому, а тільки на де-яких головніших, на нашу думку, частинах організованого систематичного вивчення людини на Україні зокрема і в цілому населення її, а саме: на антропо-етнологичних поняттях в широкому їх розумінню, себ-то на фізично-антропологічних властивостях, матеріальній побутовій та духовій культурі.

Антропологічний розділ вивчення населення полягає в кількох частинах, а саме:

1) Виявлення положення й місця людини поміж інших хребтових, тварин, головним чином, ссавців (зоологічна антропологія).

2) Вивчення походження й розвитку людини й населення в фізичному й побутовому відношенні за часи, що упереджали появлення історичних відомостей (доісторична антропологія, палеоетнологія).

3) Вивчення фізичних, анатомічних властивостей людини, населення, різних по віку, по полу, в залежності від занять, професії то-що, себ-то антропологічний тип населення України та іншого, що протягом історії міг впливати, а може й впливає на анатомічний тип основного населення України (анатомічна антропологія).

4) Вивчення фізіологічних властивостей в умовах, зазначених вище (п. 3) (фізіологічна антропологія).

Власне етнологічний розділ вивчення населення полягає в таких частинах:

1) Вивчення населення України, а також населення країн сумежних з нею для порівняння та встановлення обопільного впливу один на одного, вивчення їх етнічного складу й походження, їх матеріального та духового побуту (етнологічна антропологія, етнологія).

2) Вивчення самих форм побуту та їх розвитку населення України та хоч сумежних країн, не кажучи про більш ширший масштаб (етнографічна антропологія, порівнююча етнографія).

Нарешті, на підставі всього матеріалу, здобутого по вищезазначених пактах, та на підставі певним чином зібраних та розроблених статистичних даних про склад населення України треба виявити географічне розповсюдження різних національностей, тоб-то скласти по науково розроблених даних етнографічну карту населення України з нанесенням на неї дрібніших гунктів з опосіданням їх різними національностями.

Досягти всього цього разом з іншими галузями краєзнавства можна й треба шляхом певної організованої систематичної роботи під загальним керуванням комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії Наук, до складу якої входить ціла низка відповідних секцій та підсекцій.

Робота ця в цілому є, звичайно, складна й нелегка, але ж при певному й правильному розумінню справи, при глибокому, поважному відно-

шенню кожен свідомий громадянин, хоч він і не є спеціаліст, може внести свою частину праці в цю загальну важливішу роботу по вивчанню людини з вищезазначених боків, а, значить, і по вивчанню всього населення України.

Спеціаліст веде свою працю в організованій формі, що виливається в систематичній роботі по розробці здобутих матеріалів з певної галузі, але зібрати самий потрібний йому матеріал в великій кількості не завжди він має змогу та це й не під силу спеціалістам (яких у нас взагалі дуже небагато).

Ось тут кожний свідомий громадянин, що побажає взяти участь в розвитку науки, легко може допомогти спеціалістові шляхом збирання матеріалів по встановлених методах, програмах то-що.

Матеріалів же, що можуть бути покладені в основу вивчання населення, у нас на Україні є безмежна сила, як і скрізь, але ж зібрано їх у нас дуже мало, а в де-яких галузях і зовсім нічого не зібрано, або є тільки поодинокі випадкові речі, що не зв'язані певною метою, системою збирання, а через те й мають самі по собі невелике значіння та незначну наукову вартість.

Відомо, що на Україні з давніх часів як певними організаціями, музеями то-що, так і окремими особами, збиралося й збирається чимало різних матеріалів з народознавства, але з тих галузів, що нас цікавлять—антропологічних чисто антропологічних даних маємо дуже й дуже мало.

Небагато зібрано матеріалів і з матеріальної культури, власне побуту, і тільки більше пощастило духовій культурі, власне фольклорові. Кажучи взагалі, до цього часу матеріал з галузів, про яку йде тут мова, по більшості має, як ми вже зазначали, випадковий характер, в багатьох випадках не було певної системи, плану, загальних одноманітних програмів, що в той же час об'єднували б цей матеріал одноманітністю методів та характеру самого матеріалу. Це—по-перше. По-друге, у нас помічається те, що не тільки для широкого громадянства, але навіть і для спеціалістів вчених ці зібрані вже матеріали залишалися по більшості невідомими, бо не було об'єднання сил, що працюють над галузями народознавства, не було зв'язку поміж ними, обміну думок, не було спільної праці й т. п. А що ще гірше—досі є, певно, невідомо навіть, де, що й як саме збирається та зібрано в цих галузях, якими саме організаціями та окремими особами ведеться така робота.

В усьому цьому є величезна шкода для науки, це—факт безперечний.

Нам конче треба об'єднання сил, що працюють на згаданій ниві, об'єднання планів, методів та програмів збирання матеріалів і докладна реєстрація того, що вже зроблено, що й ким робиться. Згадана вище комісія краєзнавства при ВУАН виробила спеціальну анкету з метою виявлення в загальних рисах характеру та місця праці, що ведеться організаціями та окремими особами в галузях народознавства.

Треба, щоб цей заклик комісії зустрів шире співчуття й поважний відгук.

Таким чином тоді буде переведена (треба сподіватися й широко опублікована) докладна реєстрація того, що робиться зараз в цьому напрямкові.

Доводити ж необхідність об'єднання сил та праці, про що згадувалося, непотрібно, це є ясна річ. Треба сподіватися, що нарешті різні обставини сприятимуть переходові її в реальну дійсність, а, значить, в реальну наукову силу.

Докладніше говорити тут про саму роботу по вивчання людини—населення України не входить в наше завдання, для цього треба навести справу окремо. Ми хотіли б тут тільки накреслити ті головні риси, якими, на нашу думку, треба керуватися, зазначити межі праці й ті головні шляхи, по яких треба йти при вивчання людини й населення нашого взагалі, а так само, в яких галузях і якого характеру матеріяли треба збирати до антропоетнології.

Вивчання людини, великого творіння природи, великої творчої сили в політичному, матеріальному й духовому життю країни нашої, є річчю конче потрібною й невідкладною.

Спад ліризму в сучасній українській поезії.

I

З початком революції появилось у нас дуже багато нових поетів, майже виключно ліриків. Що не книжка, то збірка ліричних віршів. Та не тільки числом, а й силою лірика революційних років переважала попередні десятиліття. Крім одного хіба Олеся, всі дореволюційні лірики були величинами посередніми. Наскільки ці поети були неуками у віршовій техніці, видно вже хоч би з того, що Вороний і Чупринка вважались тоді за першорядних майстрів. Революційна ж лірика поглибила зміст, поширила коло ліричних тем і удосконалила віршову техніку, довівши її дійсно до майстерности. Скільки глибини й тонкості, наприклад, в Тичини, в Рильського та інших ліриків революційної доби в порівнанні до Вороного й Чупринки! Та й міци, й тепла, й життєвості в сучасників було без порівняння більше, ніж у ліриків дореволюційних.

Нічого вже й казати про те, що революційна лірика одразу ж потекла кількома струмками, наколи дореволюційна ніякого поділу на напрямки й течії майже не знала. Поділ там, де багатство; різні напрямки й течії там, де повнота. І це багатство і ця повнота в сучасній українській ліриці є. Боротьба поміж цими різними напрямками й течіями—доказ багатогранности української лірики. З самого початку революції молода українська лірика перемогла, але тільки один Олесь зі всієї плеяди дореволюційних ліриків мав сміливість признати силу й перевагу сучасників. Решта або ігнорувала молодих, або відносила до них критичо, з недовір'ям. Поважніші спеціалісти од літературної критики, пригадуючи собі біблейський переказ про сім ситих і сім голодних років у Єгипті, вирішили, що це явище є симптомом упадку поезії взагалі, бо ж після надмірного врожаю мусів прийти, як вони гадали, недорід.

Так, лірика революційних років була сильна й численна, а поруч неї—(страшно сказати!)—майже ніяких ознак епічної творчости, майже ні єдиного путнього новеліста, повістяря. І це аж до минулого року. Те, що в перші роки революції писалось і друкувалось не віршом, а так прозваною прозою, було нічим иным, як «поезією в прозі», ба навіть і не зовсім-то в прозі, бо такі твори, як, напр., покійного Г. Михайличенка, вміщені в «Музагеті», мали не тільки віршовий розмір, а й риму. Що таке, запитаємо, його «Блакитний роман», як не лірика чистої води? М. Івченко в своїх «Шумах весняних» не новеліст, не прозаїк, а лірик. Те саме можна з певністю сказати й про інших «прозаїків» першої доби революції. Навіть старші, як Жук, Журба, Богацький, котрі виступили з своїми прозовими творами ще до революції, в першу її добу писали щось настільки

просякнуте суб'єктивністю й безпосередністю, що інакше, як тільки лірикою, його й назвати не можна.

На цей брак художньої прози в перші роки революції літературна критика вказувала нераз. Ще й досі наша невіршована поезія не стала суто епічною, а уявляє з себе здебільшого якусь суміш—не то предметну, посередню лірику, не то слабеньку епіку, з сильними, великими, майже переважаючими ліричними ухилами. Так, «Сині етюди» Хвильового, зараз найкращого з наших новелістів, просякнуті наскрізь чисто типовим ліризмом. Та й у останніх по часу своїх творах М. Хвильовий дає перевагу своїм власним настроям і почуванням. Бо хіба ж це не ліричний вірш?

«А сосни гудуть... гудуть...

І чого так сосни гудуть?

Хуртовина. Вітри.

Ох, ви сосни мої, азійський край!»

Ці чотири речення творять одну музикальну строфку, строго витриману, котра кілька разів повертається в творі, як рефрен. Розмір їх ліричний, ритм так само. Настроевість, емотивність їх очевидна. При цьому чисто музикальна інструментовка: повторення слів «сосни» і «гудуть», наслідування шелесту соснових віток і гудіння вітру, певна гармонія голосівок: о-у-у, о-о-у, у-и-и, о-о-і, а-а-а, алітерація: ртв-втр (хуртовина, вітри), вибух настрою в оклику «Ох, ви сосни мої» і т. д. Все це—од сильних клявзуль всіх речень і рядків та од правильно розстанови павз і лейм—аж до останнього—явища чисто музикального порядку, котрі завше домінують у ліриці. Все це доводить, що Хвильовий ще не зовсім одійшов од ліризму. Ще панує над ним настрій, почуття. Візьміть другого сучасного прозаїка, Гр. Косинку і ви побачите, що й в його творах ще сильно бренть лірична нота. Так, наприклад, його «Зелена ряса» починається чогось чисто лірично: «Хай простять мені смугляві берези!..» хоч ті берези не мають з новелею нічого спільного. Це ж «поезія в прозі», бо тільки тут можливо, щоб «сонце сікло над березами червоний оксамит».

Де ж причини такого сильного вибуху ліризму, що пройняв собою наскрізь всю художню творчість перших років революції й подекуди ще й досі голосно бренть в так прозваній художній прозі останніх днів? Ці причини є, вони досить численні й зрозумілі. Український народ—переважно лірик. В нього немає сильного, виразного епосу. Навіть історичні думи XVI-XVII віків просякнуті безпосереднім ліризмом, а українські казки так само. Пригадайте собі хоч-би казку про братів, де ліризм так і кидається в вічі:

«Ой помалу-малу, братіку, грай,

Та не врази мого серденька вкрай!»

Коли порівняти відношення поміж лірикою й епосом в нашому штучному письменстві з таким же відношенням в інших літературах, то дуже легко помітити в нашій літературі оту перевагу ліризму. В російський штучний епос лірику ввели українці по походженню, такі, як Гоголь.

Революція ще більш розгойдала оцей властивий українцям ліризм через свій порив, висловом якого й явилась революційна лірика. Бо ж лірика—це найпростіша форма поетичної творчості; в ній предметом

вислову є саме почування автора. Тут простий, безпосередній перехід від почування до його вислову, до мови. Сама ж мова це насамперед спосіб вислову почувань. Такою вона залишилась ще й досі в дикуна і в дитини. На перетасовку всього суспільного укладу, яку принесла з собою революція, кожний з українців реагував безпосередньо, керуючись переважно хвиливим настроєм, почуттям. Вчитайтесь тільки у відозви, статті, плакати, доклади, брошури й промови перших років революції на Україні, і ви побачите, скільки в них було «лірики». Чому ж би не мала тоді лірика виключно панувати в поезії, де вона й є основною формою словесної мистецької творчості?

Крім цих головних причин (властивий українцям ліризм і революційний настрій), лірична повинь на Україні 1917—1920 років мала ще й інші. Важніша з них ось яка: література підлягає загальному природньому законові розвитку. Німецький теоретик Курт Бругман на цій підставі пробував і поетику ввести в цикл природничих наук. Закон еволюції вимагає поступового розвитку нових форм із попередніх і не визнає ніяких карколомних скачків. Нові часи вимагали нових форм і від української лірики, а їх іще не було. Ще в 1913 році М. Семенко кликав українських поетів «доганяти сьогоднішній день», а Павло Савченко так само ляментував про одсталість української лірики, котра до революції тільки й співала що про «співи солов'я чудові» та «про очі-зорі дівочі». Це було в ті часи, коли навіть інші слов'янські літератури мали вже всі досягнення західно-європейської техніки. Навіть українська художня проза, під впливом російським, польським та західно-європейським, опередила була нашу лірику. В прозі був і крайній натуралізм, і модернізм, і реалізм; символізм мав уже так само чимало представників (Яцків, Стефаник, Коцюбинський, Кобилянська й інші), а в ліриці поети стояли на старих позиціях кислого народництва ще від часів Франка та Грінченка, або на позиціях давно оджитого романтизму. Прозаїки вчилися писати художні твори європейської ваги, а поети-лірики співали немудро, але «щиро, як соловейки на калині». Застарілі форми, заялозені образи й вирази, банальні теми. Тоді ж панував погляд, що поет родиться поетом, а натхнення приходить до нього з небес, так що, мовляв, учитися віршової техніки—це блюзнірство, профанація мистецтва. Навіть такі критики, як Франко, накинулись були на модерністів за їх «новаторства», для українського народу ніби-то чужі й незрозумілі. «Молодомузців» не пускали в солідні літературні журнали, так що вони зробили були навіть «сецесію», а з Вороним та його компанією зі збірника «З-над хмар і долин» Франко війшов було навіть у віршову полемику. Отож, кажу, українська лірика до революції розвивалась дуже помалу і через те «догнати сучасний день» вона не могла, не дивлячись на весь гармидер, що зчинили були навколо неї такі журнали, як «Українська хата» та «Будучина». Бо справді, не навчившись як слід ходити, не затанцюєш. Не диво, що й Семенко співав тоді таким же соловейком, як і інші:

«Я стомився по вас, карі очі,
Серце просить кохання ізнов!
Де знайду я вас, зорі дівочі,
Що запалять ізнов мою кров?

(«З небуття» в «Prelude», 1913 р.).

З романтизму одразу в футуризм—це надто ризикований крок. І от Семенко жалкує, «чому не можна перетворити світ, щоб не ходити і не розводити тільки руками». Перевернути все догори ногами йому не вдалось. За «Дерзання» вилаяли його навіть найбільш ліві модерністи з «Української хати». Ще треба було перейти стадію парнасізму, імпресіонізму та символізму.

Аж революція прискорила дальший розвиток української лірики. Швидким темпом, як у штучній теплярні, сходить і буйно розквітає символізм, найсильніша поетична школа на Україні в першу добу революції (Савченко, Слісаренко, де-який час Тичина, далі Загул, Терещенко, Ярошенко й инш. Поруч з ним йде імпресіонізм (Кобилянський, Чумак, Михайличенко, Еллан, Любченко), а далі й неокласицизм (Рильський, Филипович, Зеров, Рудницький і инш.). Футуризм мав тоді ще тільки одного Семенка. Розбивались ці напрямки на дві партії: одна гуртувалась біля «Музагету», друга біля «Боротьби», а в «Мистецтві» працювали поруч. Розвиток цих напрямків йшов швидко, гарячково, похапцем, бо й час їх був недовгий. Ідеологія мінялась так само хутко. Що ще в «Літературно-Критичному Альманахові» було принципом, те відкидалось вже в «Музагеті», а що було принциповим в цьому, те заперечувано в «Мистецтві» і т. д. Цього вимагав час, а проти часу ці напрямки не воювали, а віддавали йому всю данину.

Отож в перші роки революції всю увагу було звернуто на одсталу лірику й на де-який час занедбано епічну творчість, котра могла ще трохи почекати. Для революційної прози перший період революції був надто бурхливий, надто змінливий. Епик описує або оповідає. Що ж він опише, що розповість, коли ні на чому спинитись?—все женеться експресом вперед, а перед ним тільки мигтить калейдоскопічна зміна постатів, картин, ситуацій, до яких ніколи придивитись, ніколи їх вивчати. Епик мусить здалеку придивлятись до фактів, бо тільки так він буде мати повну картину того, що відбувається. А тут кожний з нас був захоплений революційним вихром. Епик потребує супокою, щоби обмірковувати план твору й окремі його епізоди, щоби вирізбити до подробиць постаті героїв. Він потребує часу, в якому зібраний його увагою матеріал міг би одстоятись, систематизуватись, викристалізуватись. Всього цього в часи революції і як найбільшої напруженості горожанської війни не могло бути. Не було об'єктивності, не було й часу вибрати більш придатний матеріал, ніколи було його обмірковувати, систематизувати, опрацьовувати, ніколи було й писати ширших по розміру творів. А лірикові революція—благодать. Швидка зміна настроїв і вражінь, революційний екстаз—так і тягнули до ліричної творчості. Матеріалу сила, писати вірші—часу вистачає, а так багато хочеться сказати, так повно хочеться висловитись... І пішла лірична повінь, котра аж тепер, і то досить помітно, почала спадати.

II

1920 рік був роком перелому не тільки в політичній і соціальній боротьбі на Україні, але й у поезії. Інтелігенція, яка переважно постачала досі українській літературі нових письменників, розбилась на два ворожі табори, а до цього часу вона була здебільшого суцільною. Що в українських

літературних колах було явно контр-революційного, те виїхало разом з останнім відступом поляків з України закордон, а решта пасивного елементу мусіла примиритися з фактом революції. Тут поволі почала проявлятися в настроях літературних сил зміна орієнтації, котра пішла далі в бік революції. Цю зміну ще більш поглибив голодний 1921 рік. Матеріальна скрута зробила літературне життя в Києві неможливим. Поети розбредили по всій країні і ради хліба мусіли братися до нелітературної праці, ставали вчителями або урядовцями різних провінційальних установ. Літературний Київ завмер, а разом з тим зникли й різні мистецькі групи. Починає народжуватись літературний Харків. Нові люде—нові й пісні.

Правда, і Харків був спочатку майже виключно ліричний. Лівобережні видання «Жовтень», «Вир революції», «Шляхи мистецтва», «Арена»—це переважно збірники ліричних творів і статтів про лірику. В них подібуються й знайомі вже з Києва літературні сили, що містили там свої недодруковані в Києві твори, між иншим, і Семенко. Крім Еллана, Слісаренка, Лебединця, Меженка й Коряка, тут були вже й свіжі ймення: Алешко, Корж, Хвильовий, Коцюба й инш. У Києві в найскрутніший для письменників час виринув був Валеріян Поліщук, що видав «Гроно», збірник випадкового матеріялу. Цей збірник як найкраще ілюструє перелом в настроях письменників що до Радвлади і початок революційної прози. Коли в «Літературно - Критичному Альманахові» складеному в 1917 році, не було ніякої художньої прози, а в «Музагеті» й «Мистецтві» художня проза була невіршованою лірикою, то в «Гроні» вже були дійсно прозові твори Шкурупія, Косинки й инш. Харків 1921-22 рр. доспівав пісню киян. Що не дошуміло в Києві, те одшуміло в новій столиці, в новому центрі літературного життя України. І тут помалу почала проявлятися художня проза. Лірика йшла на спад. Той спад був би швидким, як би голодний 1921 рік цьому не перешкодив; а то він звернув увагу письменника на нього самого, як голодного індивидуума, і через те ми бачимо «голодну лірику» в Семенка, котрий од лірики вже зовсім було одійшов, у Шкурупія, В. Поліщука, Хвильового, Я. Савченка, а навіть і в Рильського та Филиповича, котрі до того часу на «шлункові справи» не звертали в своїй творчості ніякої уваги.

Потрохи пристрасті заспокоювались і життя входило в свою колію. Лірики наспівались досхочу, закріпили в українській літературі нові формальні здобутки, знайшли для неї новий зміст, зміст революційний і, між иншим, порівналися з художньою прозою. Настав спокій, такий потрібний епічному творцеві. Почалась тяга до епічності, яка виявилась насамперед в космічних темах, першому одхиленні од так названої «ліричної теми». Ці космічні теми порушували не тільки кияне (Тичина, Шкурупій, Слісаренко, Семенко), а й харків'яне (Хвильовий, Поліщук, Коляда, Дніпровський). Далі ця тяга ще яскравіше виявилась в «моді на поеми». Замість колишніх ліричних збірок з друку появляються одна за одною поеми: Семенка, Тичини, Поліщука, Хвильового, Сосюри й т. д. Ці поеми, що-правда, лірично-епічні, як, наприклад, «Ярина Курнатовська» В. Поліщука або «Сковорода» Тичини, але інакшими вони й не могли бути. Це був тільки місток од лірики до епіки. В них ліричні елементи густо переплітаються з епічними, як у старовинних баладах або

українських народніх думках. Після поем сучасні лірики почали захоплюватися оповіданнями, новелами, а нарешті, й повістями.

Напередодні цього перелому трагічна смерть забрала в нас двох сильних ліриків—Г. Михайличенка й В. Чумака. Передчасно померли ще два ліричні поети: В. Кобилянський і Е. Григорук. Де-котрі з українських ліриків, що творили під час найбільшого розквіту української лірики в перший період революції виключно ліричні речі, після 1920 року перейшли до іншої творчості або й зовсім замовкли. Так, напр., М. Любченко, в котрого ліризм дійшов був до розквіту у віршах, поміщених в «Альманахові трьох», головню, у віршові «*Marche funebre*», після короткого періоду сатиричної творчості (Кость Котко: «Інстукрев», «Пролеткульт» і інш.) перейшов зовсім до політичної публіцистики. В. Еллан, автор високопоетичних ліричних віршів («Рани і стогін—так просто», «Вулицям міста – печаль моя», «Червоні зорі», «Удари молота і серця» і т. д.) після невдалої ліро-епічної поеми «Електра» перейшов до сатири й пародії (Валер Проноза), а здебільшого займається зараз політичною (В. Блакитний) та літературною публіцистикою. Колись публіцист (тепер критик) В. Коряк під час розквіту лірики писав так само патетично-ліричні речі («На електриди»).

Не буду далі входити в розгляд збільшення згаданої тяги до прози, скажу тільки, що зараз майже всі колишні лірики (навіть Рильський) пробують перейти до художньої прози. Зверну в цій своїй статті увагу ш. читачів на те, що й у самих так прозованих ліричних віршах помічається великий і раптовий спад ліризму, котрий виявився у збільшенню в них епічного, або й просто прозаїчного елементу. Цей елемент проглядає вже в ревшупоемах Семенка з 1919 року; Семенко ще в збірці з 1918 року «П'єро задається» каже: «почуваю, що бути мені цікавим епиком». Таким він не став, бо ні його фільми, ні каблепоема «За океан» нічого з себе не то епічного, а й взагалі цікавого не уявляють. Нецікаве й його оповідання про подорож з представниками закордонних місій (Мірза Аббас-Хан). За ним пішов Слісаренко, далі Шкурупій та інші футуристи, а потім і харків'яне.

Історик літератури простежить може докладно цей шлях од ліризму до епічності в нашій революційній літературі на кожному з літературних напрямків або й на кожному з сучасних поетів зокрема. Я спинюсь тільки на перелісненні й розгляді епічних і просто прозаїчних елементів в сучасній українській ліриці.

В ліриці переходового часу варті насамперед уваги неліричний тематизм, котрий почався ще з 1919 року, а зараз став у так прозованій ліриці майже домінуючим елементом творчості. Мало що не всі сучасні поети лірики пишуть свої ніби-то ліричні твори на певну тему. Ріжниця між ліричною й епічною темою в тому, що лірична тема виходить органічно із внутрішнього стану поета під час творіння, вона органічно зв'язана з настроєм автора, а епічна може бути посторонньою для поета—під час творчості. Так, напр., у віршові Кобилянського «Як тільки поверну з далеких доріг», тема чисто лірична, бо вона виплила із почування поета із туги по рідній Буковині, із бажання повернутись назад «до рідної, бідної хати». Такою самою ліричною темою буде й тема в віршові, напр., Лермонтова».

«Выхожу один я на дорогу». Переважну роль у цьому віршові грає настрій поета, а далі бажання супокую. Ліричною буде й тема Пушкіна «Поэт, не дорожи любовью народной», бо вона впливає із самого переживання автора. Епічна ж тема вибрана із маси здебільшого посторонніх поетові тем, які дає йому дооколишній світ. Переважно епічними являються, звичайно, теми історичні, побутові, політичні й т. д. До епічної тематики належить все, що лежить по-за індивідуальним настроєм і почуттям поета. В останні часи в українській ліриці помічається захоплення власне такою епічною темою. Хіба не епічними темами є, напр., «Ленін», «Ярина Курнатовська», «Онан», «Адигейський співець», В. Поліщука, «В космічному оркестрі», «Сковорода»—Тичини й инш., хоч-би такі, як «Цень-Цань» Терещенка й «Жовтневий роман» Шкурупія. Рідко коли проб'ється чисто лірична тема в П. Тичини, В. Сосюри, В. Поліщука, М. Рильського, М. Йогансена, Д. Загула та інших.

Другим неліричним елементом сучасної поезії являється надмірна образність, надуживання образом, як засобом вислову. Образ перестав, здається, бути засобом, а став самоціллю, став тим метеликом, за котрим більшість сучасних ліриків ганяється навипередки. І то образ не ліричний, а штучний, посторонній, чужий ліричній творчості. Ліричний образ, як і лірична тема, впливає з самого бажання автора висловити за його підмогою як найповніше своє почуття, свій настрій. Але в сучасній ліриці таких ліричних образів мало; переважають образи штучні, що не мають ніякого відношення до даного настрою поета.

Дальшим неліричним елементом в сучасній ліриці буде фраза, що заступила собою безпосередній, щирий вилив почуття. Далі йде брак музикальної інструментовки, зумисна незугарність, немелодичність, немелозгучність сучасних віршів. Росхилітання ритму дійшло в сучасній ліриці до курйозів—просто до заперечення всякої ритмичности, гармонії, мелодії. Замість увільнитись від закріпості форм, сучасні поети руйнують в своїй творчості саму її первооснову, її головний стержень—ритм. Патос—часто-густо фальшивий—заступив місце колишнього ліричного підйому, захоплення, екстазу. Більшість сучасних ліричних віршів—це чиста патетика. Де треба й де не треба, патетичні вигуки, котрі одбивають штучність, холодність, що межує з нещирістю. Брак динаміки в сучасних віршах—це брак почуття сучасности, бракує його, коли судити по віршах, всім сучасним лірикам. Багатомовність сучасників, їх надмірна продукція віршів та й сама довжина творів викриває внутрішню їх порожнечу. «Non multa sed multum» вимагається од лірика, а не цілої потопа слів при абсолютній неясності настрою, почуття, думки, ба навіть і теми.

Нарешті, в ліричний вірш увійшло від початку переходових 1920-1922 років до сьогодні багато вульгаризмів, прозаїзмів, варваризмів і просто таки «запашних» слівцець, од яких тхне гнилизною, розкладом. З вульгарною мовою перекупок та з словами, що смердять уже здалеку, не погодити ліризму. Всі ці неліричні елементи увійшли в моду вже в переходові роки, а зараз розсілись в ліриці, як повноправний її асортимент, і цим призвели її до того стану, який помічаємо зараз.

Переходжу до обговорення кожного з цих, чужих ліризмові, елементів зокрема. Почну з першого, з тематизму.

III

Власне кажучи, ліричний вірш не має певної теми, чи то певного кола тем. Він повстає раптово, тоді, коли серце людини, як каже Чуді, зворушено зовнішніми обставинами, чи то внутрішніми імпульсами, висловлює оте своє зворушення відповідними йому словами й ритмом. Гете каже так само, що «ліричного поета робить таким серце, до краю сповнене якимсь одним почуттям.» «Ліричний вірш повстає в наслідок нестримного бажання висловити те, чим в даний мент повне серце поета». А під темою ми розуміємо свідомо поставлене собі поетом завдання писати про те, а не про інше, безвідносно до власного почуття й настрою. Тему можна вибирати, а почуття, зворушення, настрою довільно не вибереш: вони володіють поетом, а не поет ними. Через те всякий вірш, написаний на задану або задуману тему, коли та тема не згідна з настроєм поета під час писання, не буде чисто ліричним. Ліричними в такому вірші будуть власне ті ухили від теми, яких поет не завжди може уникнути. Кожний лірик скаже, що писати на тему йому важко, коли в нього не буде відповідного до теми настрою, а тим важче, чим чужіша й нецікавіша для нього ота задана тема. Звідціль і фальшиві нотки в ліриків, що пишуть «на різні теми». Лірик може писати лише про «себе» і про «своє». Тому смішно вимагати від нього, щоби він покинув писати про себе, свої настрої, почуття, а писав про щось інше, підкинуте йому збоку. Поет-лірик може або мовчати, або писати про те, що він переживає; інакше він буде фальшивим. І краще, коли він мовчить, а не насилує себе й не дурить людей штучним патосом на «дохідну» тему, на котру в даний час більший попит. «Пристосування» до ситуації—це фах, в якому не кожний може бути фахівцем. Таких «фахівців» у нас за революцію народилось чимало; перший між ними Клим Поліщук, про котрого стільки писалось і балакалось, але таких «Климів Поліщуків» немало. Це хвороба заразна.

Інша, розуміється, річ, коли поет-лірик настільки зрісся з колективом, що не відчуває себе окремою од нього людиною, а тільки його частиною. В ньому тоді домінує настрої колективу, і щоб він од імені того колективу не писав, воно буде невимушеним, а щирим, не вдаваним, а ліричним. Але таких ліриків мало. Тим менше їх між інтелігенцією, що до революції виросла й жила окремішнім од маси життям і досі ще, дякуючи сильно викоханій індивідуальності, не може з нею асимілюватися, не може розпливитись в ній. Ніякого фальшу ви не вчуєте, наприклад, в Чумака, навіть тоді, коли він пише на тему, або коли місце почуття заступає революційний патос. Чумак, Еллан, Кулик—це поети-інтелігенти, котрі прийняли масу, як своє «я», в котрих інтереси маси-пролетаріату стали їх власними інтересами і отой їх «alter ego» промовляє з них невідомо шире, хоч і «на тему». Але наскільки слабими, напроти, з'являються тематичні вірші в Йогансена, В. Поліщука ба навіть і в Тичини! (хоч вони й умом і серцем давно вже прийняли пролетарську ідеологію). Фальш у них од того, що вони сильні індивідуальні натури, котрим важко асимілюватися з сірою масою пролетаріату. В цих поетів—де тема, там брак чистої лірики, там невдала «агітка». Що до індивідуальних тем, завважу ще, що тільки той може ставити поетові вимоги позбутись їх, хто

вважає, що маса складається не зі свідомих одиниць, котрі мають свої різноманітні індивідуальні потреби й почуття, тільки той, кажу, хто уявляє собі ту масу, як «чудище обло, озорно, стозевно і лаяй».

Темою в ліричному вірші є саме «я» поета-лірика. Тим часом в сучасній ліричній поезії тема, постороння отому «я», грає першорядну роль. Чим викликане отаке явище? Відповідей може бути багато. Або всі українські лірики від 1920 року почали втрачати своє «я» і нічого свого не відчувають, не мають власного настрою, а живуть тільки умом, а серце в них—одне велике серце пролетаріату й селянства: або всі вони примушені писати не про себе, а про робітництво та селянство, на тему, задану пролетаріатом; або писати про інтереси пролетарської класи їм вигідніше, бо на такі теми великий попит і плата за них краща; або, нарешті, пішла «мода» на тематичні вірші, так що майже всі сучасні лірики захопились нею. Дійсно, ні одна із цих причин не може бути задовольняючою. Коли ці причини й одіграли якусь роль в нахилі сучасних ліриків до тематизму, то всі разом і одночасно. Справді: індивідуальне почування в нас за часи революції притупилось, нерви привикли за часів горожанської війни й голоду до всього; дійсно: багато з тих наших настроїв стали нецікавими для загалу; влада в руках пролетаріату й пролетаріат устами своїх речників вимагає, щоби під час його диктатури, в переходову добу до майбутнього соціалістичного суспільства, працював кожний на користь будови майбутнього ладу, а од поета-лірика зокрема вимагає він революційної агітки, а не «чувствительных индивидуалистических стихотворений», котрі лоскотали б нерви ситому непманові. Дійсно: революційні твори радше друкують видавництва й краще за них платять, бо ці речі мають масовий збут. Це все могло спричинитися до моди на тематичні вірші, якою майже всі сучасні лірики захопились, бо на що більший попит, того й більше виробляється. Але, як би воно там не було—це упадок ліризму. Факт залишається фактом.

Прозовий твір завжди має тему, вибрану автором з маси різних тем. Там оповідання й опис—значить, треба про «щось» оповідати й «щось» описувати. В художній прозі конкретна тема, взята зовні, необхідна. Через те й помітно тенденцію до художньої прози. Ця тенденція виявилась в шуканні тем ще раніше, а зараз більшість ліриків насправжки переходять до художньої прози. Тематизм мусів привести лірика до епічної творчості, або заставити його замовкнути. Справжній лірик не створить епічних шедеврів, але коли йому треба писати на тему, він радніше береться до прози, бо властиве місце певної теми—в прозі. Через те я й вважаю неліричний тематизм головною ознакою спаду ліризму.

Лірик з темою поводить себе невміло. Він не може легко її опанувати і через те шукає вже готових, опрацьованих тем, шукає схем, знаходить їх в інших письменників і запозичає. Таких тематичних запозичень в сучасних ліриках ви знайдете чимало і то не тільки в посередніх, а і в першорядних. Так, напр., Тичина для своєї тематичної поезії «Приїхали до матері да три сини» запозичив схему в Олеся. «Ой була на світі та удівонька, трох синів мала»... і т. д. Найбільше запозичень в сучасних літературних думках. Дума, як відомо, це продумане оповідання про якусь історичну подію, продумане, а не пережите, бо пережитою є тільки лірична

пісня. Сучасні лірики, описуючи події сьогоднішніх днів, беруть собі вже готові схеми народніх дум, але в отих їх «думах» немає того тепла й безпосередности, які є в справжніх народніх думах. Вони з темою все таки не справляються, хоч і мають для неї вже готову схему й переживання сучасности. Така «Дума про Бармашиху» В. Поліщука, такі думи Г. Епика та инш. Та не тільки в історії літератури, але й у своїх сучасників лірики запозичають теми. Драй-Хмара і Рильський відповідають на тематизм харківчан таким же тематизмом про чумаків, про волів, про степ і т. инш., виставляючи проти одної теми—тему свою. Драй-Хмара, після картинки степового життя України, запитує, напр., Хвильового:

«Коли ж задзвонить тут машина,
Засяє електричний вік?».

Це відповідь на його поему «В електричний вік». Рильський у відповідь Йогансеніві на тему останнього: «Ти думаєш, що то комуна—був ринок, а буде казарма?»—відповідає: «Ні, ні! Майбутнє не казарма!» Ті запозичення тем і схем почалися в революційній ліриці вже давно. Дозволяв собі їх і Семенко, і Савченко, і Слісаренко й инш.

Перший на теми накинувся Семенко. Вже в 1919 році видав він збірку тематичних «Десять поем», де теми ще не домінували. Ревфутпоема «Тов. Солнце» і поезофільма «Степ» намагаються затримати одну тему, але й тут це Семенкові не вдається. Він ішов до тематизму поступово й дійшов до того, що в останньому збірнику панфутуристів, присвяченому роковинам Жовтня, йому належать тільки гасла—тільки намічені теми. А колись Семенко був щирим ліриком і там була вся його сила. Пригадайте собі ліричний фінал його твору «Ліліт»:

«Остання квітка—мрії моїй,
Мрії моїй неземній».

Або вірші, що вийшли в «Альманахові трьох» під заг. «Гімни св. Терезі»:

«Я до Тебе прийду, коли Ти сама,
Бо я сам, бо я завше сам,
Вкрила, вкрила Тебе моєї мрії зіма—
Білий, білий наш храм».

Тут немає конкретної теми, тільки бажання, тільки настрої, почуття. Згодом Семенко розгубив весь свій ліризм через те, що «П'єро задавався». Задаватись, це значить брехати, бути нещирим, шукати рідких і «екстравагантних» тем. Про це писав він ще в 1914 році:

«Блискучих слів я б міг сказати багато
І виявить палкого почуття,
Але вогнем шукань я запалився, брате,
Шукаю квінтенсенцію модерного життя».

До повного заперечення не тільки ліризму, а й усякої поетичної творчости взагалі дійшов Семенко в своєму обструктивному писанні в «Катафалку містечтва»: «Понедельник, Вторник, Среда і т. д.» «Перевод с украинского». (sic!).

О. Слісаренко почав ліквідацію свого ліризму поемами. Тема зробила його вірші патетичними, холодними, хоч треба сказати, що його лірика була переважно «созерцательна». Пригадую собі йрго вірш:

«Дадан. Дуплянка. На березі білій
Іконка праведних Зосіми і Саватія...»

Тут була вже тема-порівняння вулика з монастирем. Навіть найбільш ліричний вірш Слісаренка, про «квітку синегуб», зраджує тематизм. Зараз він позбувся всякого ліричного нальоту й пише прозою, розділеною на римовані рядки. Так, у збірнику панфутуристів, присвяченому Жовтневим роковинам, його вірш «Вокзали» — це звичайна собі проза, забарвлена імажиниськими образами:

«Там з людського потопу напилися залі,
А тут в степу червствий хліб та огірок зів'ялий.
До кінських ніг спадає сонце п'ятаками пекучими,
О, зачаровані міста, обгорнуті степами, як онучами!»

Я навмисне взяв найбільш ліричне місце, щоби показати, скільки в йому мало властивої лірики.

Колись і Шкурупій був нахильний до лірики, яка помітна ще в його «Психетозах»:

«Сірий туман в кімнаті,
Чорні тіні неіснуючих річей,
Привиди неіснуючих спогадів.
Бийся, серце, розміряно,
Засипай!
Все їдно не збудують нам мамзолеїв
І пам'ятників,
Все їдно забудуть про нас сьогодні.
Злітай, о серце,
В неіснуючі країни мрій,
Кохай неіснуючі серця...

.....
Все їдно не збагнуть нас
Неіснуючі стіни душ байдужности,
Неіснуюча думка,—
Бийся, серце, розміряно,
Засипай!»

Але й в цьому ліричному вірші вже є тема — це «неіснуючість», запозичена, мабуть, в Г. Михайличенка. Там і сірий туман, і кімната, і тіні неіснуючих річей. Ліричні тут самі тільки виклики, що проходять рефреном через увесь вірш та десперація. Поруч із дим віршом його «Лікаре-попиніяда» має більше патосу й менше чистого ліризму. Ще менше його в пізнішому вірші Шкурупія, котрий вміщений в збірнику панфутів, присвяченому жовтню, під заг. «Жовтневий роман»: «Гайдамака знову з коня злізав, поволі як хижак до дівчини підходив, і в мріях дівчині пораду вже давав, і поцілунків смак на вустах відчував, солодший глоду (отак - то! Б. Т.).»

А дівчина до хати хутко, рушницю батьківську з запалом, раптовим пострілом, важкою кулею гайдамацьку душу з тілом розлучала. ...Гайдамаку корчила смерть це. І хіба дівчині так робити не гоже? Хіба революції не може бути в серці? Хіба в коханні жовтня бути не може?» Це проза, навіть цілком непоетична, а проста, звичайнісінька собі проза. Шкурупій зліквідував останні рештки свого ліризму. На місце почування, настрою, певна тема, проста й звичайна, навіть з банальною мораллю, висловленою трьома прозаїчно-риторичними питаннями.

Крім цих трьох більше свідомих ліквідаторів поезії, решта Аспанфуту йде по второваній ними доріжці. Так, В. Ярошенко, колись інтимний лірик, після двох збірок лірики, що вийшли до 1920 р., і після трьохлітньої мовчанки перейшов до панфутів і пише тепер конструктивні байки на газетярські теми. Останні його вірші в згаданому вже збірникові Аспанфуту, — це проза, не художня, а проста собі, вульгарна балаканина, котра з випи-саною в першому рядкові темою «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» не має нічого спільного:

«То не важно прокулить білогвардейській гниді серце,
І не важно ногоном виб'ить гранд-дамі зуби,—
Важно посипать перцем
Революційний язык, революційні губи»...

Далі Я. Савченко, крайній містик-песиміст в своїй першій збірці поезій, котрий найбільш поступово приймав революцію в другій збірці «Земля», «підпалював небо і кидав душі в повітря», кричав і галасував до хрипіння, що

«Ми у струпах, у полуді,
Голодні пси, юрба калік.
Комусь сонцями бризка чудо,
А ми кровавим крик....»

тепер каже прозою, хоч і римованою, на певну тему «Ленін»:

«Не напружуем криком серця,
Не розриваєм вени:
Можна легко сказать найпростіше і'мя,
Промовить:

Ленін».

Позаду всіх панфутів стоїть що-до деструкції Мик. Терещенко, котрий ще й досі не зміг позбутись свого ліризму так легко, як його товариство. Найбільш маркантною ознакою ліквідаторства в його творах являється так само тема. «Кочегар», «Безробітній» і т. п. — це поезії на робітничі теми. Останній його вірш у «Більшовику» про вибори до рад показує, що автор вирішив і собі засісти в «Катафалку мистецтва». Наскільки ліризм ще панує в Терещенка, видно з поеми «Цень-Цань», найкращого вірша в збірнику панфутів, присвяченому Жовтню. Зате тема в ньому розроблена слабо. Поема починається лірично:

«Я що-дня робітничим кварталом
з передмістя додому спішу;
а згасаюче сонце поклато
скрізь на дахи вечірнюю ржу.

Під ногами послалась утома,
засмутила баgreць на листку;
я що-дня поспішаю додому
і спиняюсь чомусь на містку.
І пригадую раптом і досі
про баgreць обгорілих повстань,—
він лежав перехрестям на розі
косоокий і мідний Цень-Цань...»

Тут ні єдиної епічної рисочки. Од розміру, ритму, настрою—до окремих зворотів і образів—все ліричне. І монтаж і фактура, як кажуть панфутути—ексструктивні. З цих рядків явно проглядає імпресіоніст-лірик автор рядків: «І в екстазі припав до колюмни» (навіть ритм той самий). Одним словом—«печаль і ніжність», яких автор і досі, на превелику досаду асоціації панфутів, не може позбутись. Але товариство впливає. Далі в згаданому вірші йде оповідання:

«І він покинув мур китайський,
пішов у безвість навманння;
він так любив пахучий чай,—
але що-дня
йому доводилось возити,
немов худоба, пишних пань,
таких цяцькованих і ситих...
І от Цень-Цань
поїхав десь під сіре небо,
де між сірісіньких людей
ще гірше працювати треба
у тьмі царських ночей».

Це художня проза, а тематизм—аналогічний до «Голови Ході» Косинки, тільки що в останнього цей Ході більш патетично виголошував: «Мой умірай за свобод, всіх свобод умірай!»

Панфутуристична молодь позбулась свого ліризму швидче, ще до вступу в асоціацію. Хіба що в одного ще М. Щербака просовується де-не-де патос: «Віки ще ждуть, ще ждуть запалу, смертельних помст, кривавих страт!» Н. Бажан вже просто балакає:

«Коли шахт б'є серце на алярм,
Коли серця чавунами розіллються,
Буде Німеччина плацдарм
Всеєвропейських революцій»

а далі:

«Сталевий буде ангар
на Рейні і на Шлезку,
Берліна морфій,
гарем, кабарє
захлинеється в Рейні
і встане
не

Людендорф і Пуанкаре—
Ленін».

Я так довго спинився на панфутах тому, що вони ведуть перед у ліквідації поезії. Близько до них стоять Кантемерянин, Корж, Шпол, Алешко, Коляда, Гадзінський і інші. Лірики ви в них не знайдете. Далі йде добра половина молоді, котра гуртується зараз в Київських студіях «Гарту» й «Плугу». Можливо, що більшість цих студистів, в зв'язку з тим, що вони знаходяться під ближчим доглядом панфутуристів, перейде згодом до Аспанфуту.

З інших поетів, під час розквіту української лірики, перші місця займали Тичина й Рильський. Перший з них, найбільший лірик революційної доби, порейшов до тематизму зараз же після перелому 1920 року, коли почав писати «Плюсклим поетам» — тема, котра появлялась в нього кілька разів, а в останнє, вже без всякого ліричного нальоту, в 1923 році під заголовком «Поетам нової формації»:

«Як самостійні заряди, що носять силу невідкрити,
потоком пробігаєте пустелі рідні
і зустрічаєте нові потоки, які від вас відштовхуються,
ви, електрони».

Тичина перейшов фазу історичних і космічних тем своїми творами: «В космічному оркестрі», «Живем комуною» і «Сковорода». Останні потуги його ліризму помітні ще в «Пісні комсомольців»:

«Знов на заході буржуй
з капіталом-богом,
ой, тай будем же їх бити
радісно і строго —
                    молодого, молодого,
                    молодистого!»

Ліризм Тичини гасне на наших очах, а що він поет наскрізь ліричний, то тематизм убиває його творчість цілком. Тому — нічого дивуватись, що зараз він замовк. Або буде він мовчати й далі, або поверне до колишньої своєї «ліричної теми».

М. Рильський любив ще здавна ідилію («на Узліссі»), ще здавна вихваляв він епічний спокій («Керуй на озеро спокою свої змагання молоді»), але чистим епіком він не був і навряд чи може бути. Це доказують його поеми: «Чумаки», «Крізь бурю й сніг», та остання — «Вікна говорять». Хоч поет і намагається провести в своїх поемах одну якусь тему, йому це не вдається. В «Чумаках» кілька тем, та й вони ховаються під настроєм автора; так само міняється тема і в поемі «Вікна говорять». Ліризм ще панує над Рильським, але цей хоче позбутись його писанням на теми, розуміється, революційні. Коли ж йому і вдасться опанувати темою, то можна буде з певністю сказати, що сила його творчості занепаде і що ще одним ліриком буде менше.

Д. Загул в своїх віршах після 1920 року також нахиляється до тематизму. Конкретна тема проглядає, напр., в його «Гімні-прокламації», написаному в 1921 році. Ліричні його вірші поміщені по різних журналах 1923 року, належать до 1920 року. Зараз Д. Загул ліричних віршів не пише.

Филипович шукає тем так само. Його «Ярославна», «Мономах», «Версаль і Рур»—це холодні картинки, в яких ні сліду того ліризму, що його бачили ми в збірці «Земля і вітер»:

«Коли затихнуть двері,
Коли заснуть стільці,
І ляжеш без вечері,
І втома на лиці,
Я знаю, знаю, знаю:
Я знову не один:
Неначе рухи гаю
Зростає шум хвилин...»

Штучним патосом не замінити щирого чуття; що ж, як не голий патос, бренть в оцих найбільш ліричних рядках віршу, написаного на тему?

«А там на заході лягла залізна осінь,
Майдани і будинки і сади
Засипала холодно-жовтим листям,
Дощі і кров не раз його кропили...» і т. д.

Як мало чистої лірики в імажинистських поемах Осьмачки та в холодно вирізьблених поезіях Драй-Хмари, можна переконатись, прочитавши хоч по одному їхньому віршові. Ці поети виступили пізніше і через те ми й не бачимо в них тієї сили ліризму, що панувала в українській поезії до 1920 року.

М. Хвильовий був колись першорядним ліриком. Це помітно, як я вже казав, і на його прозових творах, а в віршах цей ліризм панує виключно. Хіба не чиста лірика в такому його віршові?

«Моя золота береза,
Зажурно дивиться в вохкую млу;
О, де ви, де ви, зелені плеса
Моїх розпорошених дум?
Піду я в робітничий квартал,
Заховаю там склизький сум...
Ах, яку я важку вагу
Біля золотої берези несу!..»

Далі Хвильовий почав писати вірші на тему, напр., «Цоки, цоки, цокотки», а нарешті перейшов до художньої прози, спершу імпресіоністичної, а зараз побутово-реалістичної. Ще рік, ще два і ліризм його зникне з прози і тоді Хвильовий буде справжнім епіком. «Поема моєї сестри» і «В електричний вік»—це перехідний місток до тематизму, до прози.

М. Йогансен почав був також лірикою. Ще в «Кроковому колі» ліризм переважає:

«Серце,—ти мій лихтарик,
(Заглядаю в заплакані дверці)
Ти мій злиденний дзигарик.
Так

так

так

так

Так, каже серце».

Остання віршова річ Йогансена, поема «Комуна»—ці тематичні вірші повні прозаїзмів, цілковите одречення од ліризму. Ось уривок згаданої поеми, XI-ий її розділ під заг. «Не журіться, капіталісти».

«І збудуєм притулки, і в них генерали,
Хорі на мілітаризм, імперіялісти й інші сифілітики
Матимуть чисто все, що мали,
І день-у-день гратимуть у політику,
Туди звезем усіх чисто грошей,
Акцій, гарантій, умов, переводів
Навалимо гору, невимовно хорошу,
Для імперіялістів, банкірів, злодіїв.
І до самої своєї славної смерти
Вони в нас житимуть тепло й розумно—
Що-дня до несхочу пити й жерти,
А по смерті в музей поставимо мумії».

Це холодне міркування, іронія без тепла й жовчи. Це не поезія. Йогансен свідомо ліквідує свій ліризм.

В. Поліщук давно вже перейшов до поем. Але ліризм у нього ще не вмер. Ще сильний він індивідуаліст, звідкіля й нахил до еротики. Його ідилії в збірці «Радіо в житах» та де-які з поем дозволяють надіятись, що епиком він буде, коли тільки не піде по ліквідаторській лінії. Сам Поліщук любить хвалитись своїм динамізмом, але того динамізму в «Радіо в житах» ми щось не бачимо; який динамізм хоч би в отакій поезії?

«М'ятним холодом повіяла печаль,
У середині шумує, мов в бору,
Біль пече мене: умру чи не умру?
Та для мене вже уста твої мовчать...»

Але коли сувора пролетарська критика заборонить йому писати про «Онанив» і свої любовні переживання, він буде й далі писати на тему «революція» так, як уже й почав:

«І ці нові володарі
Здолають керувати
Гей цілими світами,
І радій запряжуть у двигуни,
А одпрацьовані й розмякли
За сотні літ (вареним буряком)
Безмозглі голови дворян і крамарів
Примусять мазати машини
Перед польотом за кордони атмосфери,
А ні—на смалець перетоплять
І чоботи намажуть».

Тема ясна, зате поезії й не шукай!

Немає правила без винятку. Це торкається «ніжного й наївного» Сосюри. Його поеми—це ліричний вихор, котрий несе автора, куди йому захочеться, і хоч би як на Сосюру й не гримали, він не так хутко зможе вибитись с-під впливу настрою, почування. Тема—темою, а він собі

співає про себе. Тема в нього завжди індивідуальна. Захоче, напр., написати про допотопного якогось «завра», а виходить і «я» і «любов», напр.:

«Сижу над морем і вию.
Не допоможе уже ніхто...»

Така «Залізниця», така й «Нальотчиця». Сосюра—останній, може, могикан української революційної лірики, котрий, не звертаючи уваги на те, що

«Навколо вітер непереможний
Реве й гуля»,

співає собі про себе:

«Такий я ніжний, такий трівожний,
Моя осіння земля!»

Зате інша молодь, як Копиленко, Сенченко, що виступили були з віршами в «Штурмі», перейшли разом з Панчом, Шевченком, Пановим і інш. до прози. В Дніпровського нетематичних віршів немає. Вже самі заголовки його творів визначають тему: «Революція», «Комуна», «Донбас» і т. д. Ще трохи лірики брентить у Панова, в Голоти та автора «Трембітиних тонів» Гжицького. Доленго після «Блакитної жалоби» взявся до тематичних об'єктивних віршів, які він називає лірикою, але ця лірика, хоч вона ще помітна в «Litterae», йде на спад. Сильним ліриком в де-яких своїх віршах був І. Кулик. Головно в циклі «Крим». В «Зеленому серці» є чимало неліричних віршів на тему продналогу, голодного року й т. под. Це задалося на дорогу до прози.

Я торкнувся досі тільки тематики. Вже на підставі цього розбору видно, що революційна лірика доживає свої дні як в Харкові, так і в Києві. В останньому—останні ліричні речі належать Терещенкові й Рильському, в Харкові ж—Сосюрі й Поліщуківі. Українська еміграція сильної лірики не має. Твори Ірчана та Тарновського—неліричні. В Чехії й Польщі доспіває свої дні символізм в особах А. Павлюка, Меланюка, Бобинського, Падоліста, Дарагана, Миронюка й інш. На провінції ще пишуть ліричні вірші Мисик, Жилко, Тась, Могилянська, Бен, Тен, Казка і т. д.—це переважно молодь, котра ще слова свого в літературі не сказала. А що й вони нахильні до тематики, видно хоч би з поеми Соколовського «Поема одного життя». Надіятись, що вони піднімуть «престиж» лірики—важко.

IV

Я вже згадував, що в сучасній українській поезії домінує образ. Образ хоч і подибується часто і в ліричних віршах, то тут відіграє він тільки другорядну, підсобну роль. Властиве місце образу—в епічній творчості. Візьміть який-небудь ліричний вірш Шевченка, Франка, чи іншого якогось лірика, і прослідуйте, чи багато там образів? Майже немає. Лірика—мистецтво безобразне, як і музика. Почуття, настрої важче висловити образом, ніж згуком. Лірика належить до мистецтв часових, а епіка до просторових. Образ має просторовість. Через те він і належить до епосу. З того, що епос, драма й лірика мають один і той же матеріал—слово, ще зовсім не виходить, що письменник може бути ліриком, епіком, чи драматургом по своїй власній уподобі. Це не три основні форми поетичної творчості, не три стилеві форми, хочу сказати,—це три різні мистецтва, що

різняться між собою далеко більше, ніж музика-композиція, музики-спів і музика-гра. Матеріалом тут один згук, але хіба кожний композитор—віолінчеліст, хіба кожний співак—композитор? А в літературі бувають такі погляди, що кожний лірик, як тільки захоче, може стати повістярем або драматургом. Бути чистим ліриком і давати одночасно сильні епічні чи драматичні твори можуть тільки генії, та й то не всі. Гете, напр., чистий лірик. Епічні твори його просякнуті цим властивим йому ліризмом до краю. «Страждання молодого Вертера», «Герман і Доротея»—це, правда, епічні твори, але в них найбільш цінні власне ліричні ухилення від епічного зображення. Хіба у «Фавсті» або в «Геці» не найкращими являються ті місця, де пробивається отой саме гетівський ліризм? Зате Шілер, напр., в ліриці слабший. Його ліричні вірші холодні, пересипані філософськими сентенціями. Я ж кажу, що таке сполучення епосу й лірики можливе тільки в творців першорядних. А в нас зараз майже всі лірики кинулись до епічної творчості. Всім забаглося чогось «зображувати», «малювати», «описувати», «відбивати»—замість «висловлюватись».

Є два типи поетів: поети вислову і поети зображення. В перших на першому місці—їх внутрішній стан почування, настроїв, котрий шукає для себе відповідної форми вислову й знаходить її в ліричному вірші. Ліричний вірш—це символ поетового переживання. Той вірш зрозумієш тільки тоді, коли таке переживання було і в тебе. Отже в ліриці переважає суб'єктивність. Все предметне, а з ним і образ має тут чисто символічне значіння, воно само по собі є нічим, а живе тільки як втілення почування поета. Те, що ми називаємо ліричним, є не тільки стилевою формою зображення, а становить одну з основних відмін внутрішнього успособлення поета взагалі. Лірик не шукає теми—вона в його переживанні, він не силує себе творити, а творить, щоби висловити своє почуття, котре само вимагає од нього цього вислову. Епічний поет, навпаки, творить образи, він зображує, йому залежить передовсім на предметному зображенні дійсності, а суб'єктивний вияв почування відступає в його на задній план. В епіка є тенденція творити, є шукання матеріялу, форми, образу, героя. З внутрішнього його «я» походить тільки теплота й життєвість картини, образу, героя. По-за цим—автор сам для читача непомітний. Є поети-лірики (Еврипід, Мол'єр, Гете, Ібсен, Шевченко...)—є епіки (Бранд, Шекспір, Софокль, Кальдерон, Лесінг, Шілер, Бальзак, Золя, Мопсан...). Лірикові важко бути епіком, епікові так само важко бути ліриком. Коли Шевченко хоче дати епічну постать Галайди в «Гайдамаках» і картину гайдамацького руху, це виходить у його слабо. Образ, картина, герой—губляться за настроєм самого автора. Хоче Франко зобразити «Мойсея», а виходить не Мойсей, а Франко. Так само не вдається епікові лірика. Тим менше може вдатись така неприродність лірикові українському, ніжче од цих двох згаданих величин.

Є, правда, лірики з нахилом до епіки. В них сильно розвинута образність, хоч вона й не переважає емотивності. Такими були, напр., французські парнасці, котрі вимагали од поета певної «імпасібіліте». Такими в нас можна вважати з сучасних де в чому Рильського, Хвильового, але не Тичину, не Семенка, не Йогансена. Все-таки і в таких «посередників» перевагу мала чиста лірика; були тільки тенденції до епіки. Коли

тенденція в таких поетів починала панувати, то разом з нею в твір входили: штучність, холодність, майстерство, крик фальшу.

Лірик йде од переживання до вислову, а епик од споглядання до зображення. А в нас зараз од лірика вимагають зображення дійсності, від епіка ж чуття, переживання. І от, лірики ганяють за образами, а що вони не можуть творити епічних образів, а користуватись образом ліричним не вміють, то й виходить образ хаотичний, притягнутий за волосся і втиснутий насильно в рядок.

Появляється, напр., з друку нова книжка ліричних віршів, от хоч би «Жовтень» В. Атаманюка. Розгортаєте її й читаєте:

«Сховалось небо в хмар шухляді,
Земля кожух вгору з листя,
І в'яжуть спиці Листопаду
В повітрі дощові намиста»

Або: «Ніч наточила чорної смоли
Зі срібних дойок на небі».

Слухаєш Драй-Хмару, а він «гострими глищами проколює більма дня». Осьмачка «вдавлює сонце в степи»; в нього місяць вівсом брязкає об мечі вартових; йому вечорі світять чиймись п'ятами вгорі, як він в сльозах; в нього подибаєте й такий образ:

«Загострені вітром, як сині ножі,
Звисають над нами з безодні
В холоді мертвому дні крижані» (Поїзд).

Що це? Лірична чи образна творчість? Образи переважають,—значить, це не лірика а імажиниська образотворчість, або панфутиристичне поезо-малярство. Самі ж бо оті образи не впливають з необхідности краще висловити свій настрій, а тільки з бажання дати оригінальний образ. Образ во ім'я самого ж таки образу. Замість висловити якимсь ліричним згуковим образом настрої осені, сучасний поет малює картину, дає «оригінальний образ»:

«Журавлів стьожки вимірюють медаль небесної емалі».

А колись той самий Атаманюк в 1915 році писав про цих самих журавлів більш лірично:

«Відлітають журавлі,
Ледве чутно: кру...
Буде жирно тут в селі,
Як од куль помру.
Відлітають журавлі,
Тане в небі шлях;
Отой жовнір на землі,
Мов на небі птах» (Як сурми заграли. Відень, 1916).

Порівняйте попередній, чисто епічний образ, із подібним ліричним образом В. Кобилянського:

«Така дзвінка глибінь блакиті,
Мов розмальована емаль»

і ви почуєте, де ліризм, а де гонитва за образом. Або ще одно порівняння з тих самих поетів:

«Осіннє золото над парком
Алею сонну золотить» (Кобилянський).
«Червоним каганцем блимають клени» (Атаманюк).
«А сонце згариском-огарком
Кроваво в хмарах мерехтить» (Кобилянський).
«Сховались соняшні проміння
У рукавиці сивих хмар» (Атаманюк).

Я тому взяв до порівняння Кобилянського, що Атаманюк виписав на своїй збірці мотто із цього поета. Якесь певна спорідненість між ними є, але вона ховається за образотворчістю останнього.

Розуміється, що і в образотворчості найдалше зайшли футуристи. У Шкурупія «вулиці здіймають капелюхи з тумб», «верстви ковтають верхи на вагонних буферах» і т. д. Слісаренко просто признається, що він «запліднює мову спермами сміливих образів», він «трупами абортованих днів угноює майбутній час», в нього «отари свинячі запінили вовну руду» і т. д. Це дійсно «сперми сміливих образів»!

Але перейдемо до інших киян. Рильський, напр., так само не може утриматись, щоби не дати якогось чудного образу:

«Хай поети встилають путь
Снігом азалій!»

У Филиповича:

«Не сонце—п'яна шинкарка—
На оборій вино лила».

Або:

«А там на заході лягла залізна осінь».

У Драй-Хмари: «пірнає синьокрила соя в золотосоняшну кудель».—

Буйно розвивається образотворчість і в Харкові. Поліщук, як і більшість сучасних українських поетів, любить здебільшого звязувати її із сонцем:

«Мохнате сонце
мягкою кулею з повстини
крізь волохату шапку хмар».

Воно ж «криком ростяло вагу» олова хмар, воно ж із «хмарних вибоїн брандсбоем б'є», далі воно «в небі колотило вогневу лемішку, мов у казані», і т. д. і т. д.

А ось влучний, сміливий образ, котрий не відноситься вже до сонця:

«Струна співала, мов лялалась тонка нитка меду, м'яка й тягуча, а в нижніх тонах мастка, мов шоколад». Хто заперечить мені, коли я скажу, що всі ці образи, хоч би вони які були влучні, належать до художньої прози, до епосу, а не до лірики. Ось, напр., образ Йогансена: «Угору лізе вогневий буряк, видирається вище, й вище, й вище, ударив, свиснув, розсипався искрами»—це має бути світанок. У Тичини сонця «штилєт поранив клен на ссінє», у нього «ходить сонце в шляях, натягне віз—і всі планети в екстаз». У Хвильового «на Сумській запаштєтився гул»,

у нього ж фігурує «мрій розпатланий кужіль» і т. д. Про образи молодших харків'ян балакати не буду. Вони змайстровані по штибу старших. Навіть Сосюра полює де-коли на образи, напр., «бідою день копититься» то-що. Рідко зустрінете ліричний образ у Кулика, Йогансена, Поліщука, навіть і в Тичини останніх днів.

Між цими образами перевагу мають зорові, бо вони по композиції найлегші. Тільки де-кого, та й то рідко, трапляються образи слухові, майстром яких був колись Тичина. Слух притупився, чи що? Так, напр., Слісаренко переносить згуковий елемент на зоровий образ «бо кличний гук пасеться на лузі». Так само і в Хвильового «на Сумській запаштетився гул».

Новомодні образи — здебільшого чудернацькі, непоетичні навіть, або темні загадкові, або бліді, анемічні. В епосі вони зайві, для лірики шкідливі. До української лірики вони прийшли з сучасної російської поезії, де їх особливо культивують футуристи та імажиністи. Брак місця й часу не дозволяють мені спинитися на них довше, а то я доказав би оте походження більшості наших образів, хоч би й таких, як, напр., образ Филиповича: «загубив золоту підкову і на обрію десь упав». Ліричний образ має теплоту й ясність, котрі яскраво кидаються в вічі кожному читачеві, бо й призначення такого образу — підсобне: він допомагає краще відчувати, уявити собі й зрозуміти те, про що автор в своїй вірші висловлюється. А в наших сучасних ліриках образи туманні, так що їх треба просто розшифровувати як якісь гієрогліфи. Для чого ж тоді вони? Це задавність: ану, мовляв, вступлю такого образа, що й сам не розберу. Бо, справді бувають, зараз такі випадки, що поет не може розшифрувати на домагання читачів або слухачів свого власного образу. Я не кажу, що кожний образ мусить бути для всіх зрозумілий, але він не повинен бути штучним, вишуканим. Для лірика одного майстерства мало. Треба вогню, треба сили, треба глибини образу, а їх немає. В Драй-Хмари і Филиповича зорові образи не мають внутрішньої теплоти, вони холодно вирізьблені. В Осьмачки такі образи не стилізовані, хаотичні й неясні. А колись в цих же поетів була і ясність, і теплота, і глибина, і сила. Що ж таке сталося? Чому Филипович не може творити далі таких образів, як «Бачу блакитні плями, неба дешевий крам...», «убого никне небес шатро», а Драй-Хмара чому не творить ліричних образів, як «О, серце, оповите снами, чому ти не дзвінка стріла»? Чому Осьмачка не може знову дати нам такого сильного образу, який зустріємо в його «Реготі», чому всі інші поети одходять од ліричного образу? Відповідь одна: бо вони одходять од лірики і хочуть бути епіками. Причиною цьому «дух часу», котрий позначився по всіх європейських літературах загальним упадком лірики.

Образотворчість — це третій ступінь розвитку людської словотворчості, вищий од диких, неартикулярних вигуків дикуна, вищий од наслідування згуків природи, але нижчий од глибокодумного споглядання. Між іншим, завважу, що після образної творчості в нашій ліриці мусів би наступити період «лірики-думки», так прозваної філософичної лірики («Gedankenlyrik»); початки її намічалися в творах Тичини (Замість сонетів і октав), Загула (На грані), Йогансена, Рильського, Доленґа та інш. Але останні віршовані думки Йогансена, Слісаренка й інш. вказують шлях до віршованих прозаїчних думок, а не до «лірики-думки».

Образність у ліриці—це не дуже велике досягнення. До образної творчості, описовості нахильний кожний із початкуючих поетів. Ось у мене дитячий журнал одної із семилітніх шкіл, а в ньому вірші 15-літнього учня А. Люльки!

«Золототканим рушником звисає неба шар,
Мережаним узором рожевий жевріє жар.
Навколо на небосклоні горить червона грань,
Я радісно б'ю в долоні, а долом луна, як лань.
Сітчаста імла січеться, над річкою звиса,
Дзеркальне небо річки—які ж то чудеса!»

А тим часом ви не знайдете зараз майже ні одного поета, котрий в ліричних своїх віршах не надуживав би образної творчості. Хіба це не ознака спаду ліризму?

V

Фраза стала божком сучасників. Ліричний вислів—простий, невишуканий, бо він—вилив хвиливого настрою, почування. Де фраза, там фальш. Ще Семенко почував усю пагубність фрази в 1917 році. Фраза перешкоджала йому бути ліричним, не давала йому бути щирим і безпосереднім:

«Фразо, фразо, покинь мене!
Охопи, дикунський вий!
Охопи, охопи нестримано,
Звіре шалений, злий!»—

це тому, що він ще в «Дерзаннях» і в «Кверофутуризмі» оддав себе фразерству, це тому, що «рима навілана шию і оздобленість звичайні», котрими, як він каже—«я свою голість закрию і свою неохайність». Щире признание, яке повинен би зробитися зараз майже кожний сучасний лірик. Всі вони зараз в тенетах фразерства, всі вони втратили свою колишню безпосередність, отой «дикунський вий» всі вони почувають у себе «риму на шії» і всі вони фразами й «оздобленостями звичайними»—замасковують свій брак безпосередности, свою «наготу й неохайність». Семенко в 1919 році признається, що він весь «загруз у фразах», що він «пише вірші на теми» передбачає в 1920 році кінець своєї творчості:

«І думок не буде, і розбіжаться фрази,
І трагічно будуть повторюватися,
І ніхто не скаже, що то було прекрасне,
І заблимає і загасне без вороття».

Дійсно—доля задаваки, доля фразьора, доля П'єро. Він—приклад для одстрашування—потягнув за собою своїми фразами цілу низку імен, котрі тепер, так як і він колись, загрузли в фразах і трагічно стали повторюватися. Який же був інший вихід для оцих колишніх творців, що зараз належать до асоціації панфутуристів? Єдиним було—самооправдання, котре футуристи знаходять в самоліквідації і котре ідеологічно вони поширюють на всіх і на все мистецтво взагалі. Засуджений на повільну смерть не може примиритися з тим, що після нього життя буде йти далі. Футуристи

не можуть стерпіти, щоби в майбутньому, *in futuro*, були поети інші, а не вони, і тому, як ворони, пророчать смерть всьому мистецтву, тому й пишуть про смерть мистецтва по різних своїх «Катафалках». Фраза була причиною їх упадку.

Візьміть, напр., Слісаренка, і ви побачите, скільки в нього фразерства: «Грубий мій голос, бо сили багато в ньому», «Тупіт тисячоліть допотопить в душі мій», «Призирство моє сталості елегантських циліндрів», «Бійтесь моїх мотузків з кострицею» і т. д. Кожний панфут, навіть з низів асоціації, хоче бути пророком. Не диво, що й Слісаренко пророкує «Царівну останнього», «Ціклони», «Комунікацію» і т. д. Як можна відчутти майбутнє? Треба б бути містиком; але панфутуристи пережили вже її за часів символізму, і через те, по їхньому, в майбутньому—фразерство, про майбутнє—фраза: смерть мистецтва. Правда, панфутуристи пророкують і поступ техніки, але хіба це їх винахід? Семенко пророкував, що в 1925 році буде шлях од землі до Марса, в противнім случаї—він ідіот, а з ним і маса революціонерів. При чому тут революціонери? Просто, Семенкові не хочеться бути самому ідіотом і через те він засуджує на таку саму участь всю «армію революціонерів», як засуджує на загибель усе мистецтво. Що Семенкові доведеться тут залишитись самому, в цьому не може бути ніякого сумніву. Слісаренко, в свою чергу, пророкує: «І коли сонце у небі зробиться смішною анахроничною плямою, тоді в лабораторіях, на терезах стотних зважиться золотими міліграмами для кожного крихти щастя». Що це? Не пережитий містицизм од часів символізму, чи просто порожня фраза? Слісаренко страшить поезію, пророкує їй смерть, пророкує смерть мріям, хоч сам іще у мріях про «майбутнє щастя для всіх». Ось він кричить поетам: «Зачиняйте крамниці з линючим перкалем мрій! Розум готує бурні погроми на ваші базари. Камені бруків з рук міцном'язих розіб'ють вітрини, на котрих поети поклали серця на видовище людям». Ось що кажуть погромщики од літератури, а нишком видають поеми (сам Слісаренко й інші) вітрину першу, вітрину другу (Шкурупій), вірші, оповідання, романи і т. д. Це, щоб ліва не знала, що робить права, котра займається фразерством, словоблудієм і просто блудом. Дійсно, «важко травить шлунок історії» отаке «каміння сучасности», котрим панфутуристи збираються громити мистецтво й літературу; значіння й вагу мистецтва пролетаріят вже давно зрозумів і не вірить панфутам, не вірить в «смерть мистецтва».

Пророкуванням фразами займаються й інші сучасні письменники-лірики. «Велектричний вік» Хвильового, «Комуна» Йогансена, «Авіопоема» Коляди і т. д.—повні порожніх фраз. Поліщук летить так само на крилах фразерства. Повно фраз і в київських ліриків. Цитування цих фраз зайняло б багато місця.

Ліричний вірш короткий, як короткі й почування, як хвилиний і перебіжний настрої, котрий його викликає. А не дивлючись на це, люди пишуть поеми на 1000 й більше рядків. Що це таке? Потопа слів, яка втопила Семенка, Шкурупія, Алешка, Коржа, Дніпровського, Коляду, Гадзінського й багато инш. Ця потопа і в закордонних: Тарновського, Павлюка й инш. Багатомовність, надто велике багатство слів ослаблюють всяке вражіння од ліричного віршу. Заперечують ліризм і рідкі, вишукані слова, як, напр., в Драй-Хмари. Багатомовність—це смертний гріх і В. Поліщука. Епик, що оповідає про різні події й змальовує їх, може йти в широчінь.

А лірик, котрий має виразити своє сильне, навальне почування, розбавляє його багатством слів, як молоко водичкою. Як в житті так само й у мистецтві, найглибше й найсильніше почування скупе на вирази. Тільки все поверховне і неглибоке — балакуче. Що має мало змісту, те більше балакає. Через те найбільші лірики всіх часів були в своїх висловах короткі, але тим сильніші, тим виразніші; тому й властива форма лірики — це пісня, коротка пісня в кілька строфок. З цього погляду народня пісня найбільш витриманий ліричний твір.

Сучасні лірики звертають дуже мало уваги на музикальність віршу, а лірика, як мистецтво суб'єктивного вислову почування, стоїть найближче до музики, бо й тією суттю є суб'єктивний вираз почування настрою. Лірика мусить бути через те мелодичною, гармонійною, музикальною, і такою вона справді виявляється навіть в способі її проголошення (Тичина, Сосюра). Музикальною лірика українська була в перші роки революції. Зараз її хочуть наблизити до малярства. Поеземалярство — давно вже відома в Європі річ, приймається нашими новими ліриками, як нова Америка. Його проголошує в «Семафорі в майбутнє» Семенко, спеціаліст до перехоплювання нових ідей, поруч із «музикою шумів». У головах панфутів просторе місце — і для музики, і для малярства, і для деструкції, і для конструкції...

Сучасні лірики не знають міри в руйнуванні рядка, розміру, ритму. Не буду наводити цитат. Зрештою, кожний з нас знає, до чого дійшов сучасний «верлібр», під яким розуміють зараз прозу.

Недоречно розквітчування віршу вишуканими образами, при бракові основних музикальних елементів — ось ще один доказ, що українська лірика занепадає. Адже ж кожне почування має свій певний ритм, кожна тема мусить його мати, та й час сьогоднішній — хіба ж він настільки вже хаотичний, що немає певного ритму? Але, не дивлючись не це, сучасні лірики не намагаються відчутти оті три основні елементи ритму. Почування, тема — в них одні, а ритм зовсім інший, він їм і не відповідає. Прикладів читач знайде собі сам подостатком.

Вульгаризми і просто таки нецензурні слова увійшли в звичку наших ліриків ще від 1920 року. Хіба, напр., «клозет» може бути ліричним? Може, для тих, кого, як каже Слісаренко, пронесла рицина! Чи багато є сучасних ліриків, котрі обходились би в своїх творах без матюків? Спеціаліст од них «такий ніжний і такий трівожний» Сосюра. Хіба в цьому специфічна пролетарська краса? Не диво, що самі робітники, і то навіть писемно, протестують по газетах проти цього явища. Російська література позбувається поволі отих нецензурних слів, а в нас їх іще смакують. Сильні, запашні слівця люблять найбільш футуристи. В де-кого з них ці слівця бренять щиро, як, напр., у Слісаренка, котрий «вивозить минулого гній на поля пшенишні». (Все ж таки ці фрази більше підходять для його ж брошури про угноєння ґрунтів). Немало нецензурних слів і виразів і в Хвильового.

Фальшивий, бляшаний патос — це ще одна ознака ліричної кризи. А в кого з сучасних ліриків його нема? Хіба не він проглядає з Тичининого:

«В лінію сил!

«В лінію сил!

«Хай одштовхуються од вас ті, хто революцію хоче погасить».

Хіба не патетизм бренть у вірші Загула «О города, ви горді лорди»? Розуміється, що цього патосу найменше в Рильського і в Сосюри, а найбільше в панфутуристів. Семенко давно вже замінив ним щире почуття: «Вітре, вітре мені в спину подуй!» Поеми Слісаренка всі прозаїчно патетичні: «Застебніться, поли минулих і майбутніх часів», «хто ж вигідає таку рицину, од якої пронесло б всесвіт», «слава життю вагітному», «мені жаль вас, о сучасники» і т. д. Сильний патос був у Савченка в його збірнику «Земля», але тепер він так само, як і Шкурупій, вже навіть патосу позбувся. Видне місце займає він зараз у Поліщука, Филиповича, Осьмачки й инш. Бляшаним патосом, котрий в значний мірі походить від браку захоплення, ворогів не перемогти і не зворушити мас, бо цей патос не переконуючий. Хто, напр., в Європі повірить патетичним словам В. Поліщука: «а все-таки ми захід потолочим і то не зря»?

VI

Після всього сказаного самі насуваються питання: чи це упадок тільки лірики, чи поезії взагалі? Що викликало цю зміну в українській поезії?. Яким буде дальший розвиток української поезії?

На перше з цих питань відповім так: українська поезія переживає тільки ліричну кризу; епічна творчість її тільки що починає ставати на твердий ґрунт. М. Хвильовий переходить до психологізму. Косинка йде до більш виразного сюжету. Підмогильний, Івченко і инш вертаються до реалізму. Кількість прозаїків зростає, один Харків має їх з десятків. Захоплення авантурними романами—це явище переходового моменту, це данина сучасному темпові життя. На українську прозу можна дивитись з надією, але лірикам, чистим лірикам, спроба приєднатися до прози навряд чи вдасться. Та проза їхня буде не художньою, а просто прозою.

На друге питання відповім, що причин занепаду лірики може бути багато. По-перше: наші почування за війну й революцію значно притупились. Ми вже не відчуваємо, напр., ніякої краси в надто тонких натяках на індивідуальне переживання людини, бо й самі ті індивідуальні переживання нас зараз не цікавлять так, як раніше. Психологічна драма нас більше не зворушує. Нам більше подобається швидка зміна обставин, ситуацій і через те ми любимо кіно, через те ми любимо читати авантурницький роман, де пригоди змінюються швидким темпом. До де-якої міри ми втратили й свою індивідуальність, бо швидче, ніж раніше, пристосовуємось до обставин і легше підлягаємо впливові маси, ніж колишні поетилірики, що могли протиставити себе масі, як вищі од неї одиниці. «Надлюдина» Ніцше збанкрутувала. Туди ж пішов і «єдиний з своїм достоянієм» Штірнер.

По-друге: диктатура пролетаріату помалу згладжує національні різниці й ростворює окремі індивідуальності в масі робітництва. Вона розкладає інтелігенцію на її складові частини і тим унеможливує трактування чисто інтелігенських тем. Інтелігенція досі найбільш плекала «чисту лірику», що висловлювала її різноманітні почування й настрої. Розуміється, що в таких обставинах попит на індивідуальну лірику впав, а на що немає попиту, того й продукція скорочується. Йде переміщення жанрів, а звідсіля в ліриці тематизм і патос.

Згадані причини вплинули тільки на першорядних ліриків. Другорядні швидче приспособлялись, брали собі за зразки перших, запозичали теми, форми й поширювали таким чином моду на поеми, новелі, оповідання і... на деструкцію.

Крім того, приклад новизни українська поезія брала здебільшого з російської літератури, де після рафінованої лірики наступила певна реакція—захоплення темою, образом, сюжетом і взагалі новомодним епосом у формі авантюристського роману. Це прийнялось і в нас, хоч лірика тут до рафінованості ще була не дійшла. Залишаючи іншим писати далі на цю тему, я перейду до дальших висновків.

Що ж буде далі з нашою лірикою? Чи загине вона разом зі всім мистецтвом, як цього з нетерплячкою чекають наші футуристи, чи розцвіте знову у нових, досі невідомих нам формах? Ні! Ані мистецтво, ані поезія, ані лірика не загинуть. Людина завжди буде людиною, котра матиме свої настрої, свої почування, котрі вимагатимуть, цілком природньо, певного вияву в ліричних мистецтвах: в музиці, співі, декламації, рисункові й в ліричній поезії. Мода на «ліквідаторство» пройде і вже проходить.

Намацувати окремі контури отієї майбутньої лірики—це вийшло б далеко по-за межі цієї моєї статті.

Треба однак сказати, що справжньої нової лірики не буде в нас до того часу, доки революція не ввійде в нашу кров і нашу кість. Сучасні лірики, хоч і прийняли революцію здебільшого умом і серцем, але вирости й виховались за інших умов; вони не можуть бути наскрізь ширими в ліриці і через те схилиються до епосу, котрий не вимагає такої безпосередності, як лірична творчість. Сучасні лірики зробили своє і можуть з честю одійти, бо вони пробивали шляхи для майбутніх. Вони заповнили ту прогалину, котра одділяла одсталу українську лірику од сучасної європейської лірики. Але чекати од них нових досягнень в ліричній творчості,—це значило б обдурювати себе. Стан сучасної їхньої творчости переконує нас в тому, що вони вже нічого нового нам не дадуть. Настане нове покоління, що виросте з революції, виховуватиметься інакше, ніж його попередники, і воно понесе ліричну творчість далі.

Є, правда, люде, котрі гадають, що майбутнє лірики не потребуватиме, що ліричну творчість заступить спорт і більш корисні заняття. Сперечатися з такими людьми—зайво. Вбити індивідуальне почування в кожного окремого члена суспільства—неможливо. Пролетаріатові лірика потрібна не менше, ніж епос. Хто гадає, що він обійдеться в майбутньому і без неї, той глибоко помиляється. Це моє переконання і я його висловлюю певно й твердо.